

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ІМЕНІ П.Л. ШУПИКА

Фармацевтичний та медико-профілактичний факультет
Кафедра педагогіки, психології, медичного та фармацевтичного права

На правах рукопису

Тимченко Євгенія Олександрівна

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
за спеціальністю 053 «Психологія»

на тему: «Особистісні особливості підлітків зі схильністю до девіантної поведінки»

Керівник:

Пилягіна Галина Яківна,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психіатрії, психотерапії та медичної психології НУОЗ
України імені П.Л. Шупика

Рецензент:

Волошина Валентина Віталіївна,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології факультету
психології УДУ імені Михайла Драгоманова

Робота містить результати власного дослідження автора. Використані
здобутки інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Є.О. Тимченко
(підпис)

Робота допущена до захисту 02 грудня 2024 року.

Завідувач випускової кафедри

_____ професор В.В. Краснов
(підпис)

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Тимченко Є. Особистісні особливості підлітків зі схильністю до девіантної поведінки. Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 053 «Психологія». Національний університет охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика. МОЗ України, Київ, 2024.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню особистісних особливостей підлітків зі схильністю до девіантної поведінки, що сприятиме розумінню взаємозв'язку поведінки підлітків та їх окремих особистісних характеристик із увагою на їх бачення стосунків із батьками у ситуаціях, де є проявлена девіантна поведінка. Також дане дослідження пояснює, які техніки та як можна їх застосовувати для підвищення самооцінки, розуміння та самоконтролю емоційного стану, навичок безконфліктної комунікації у момент бажання підлітків поводитися агресивно та з можливістю стабілізувати власний стан завдяки представленому та впровадженому у закладі освіти тренінгові.

Під час дослідження було використано комплекс теоретичних (аналіз, синтез, порівняння, систематизація) та емпіричних методів (тестування, спостереження) з використанням наступних методик: опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки О.М. Орела (СДДП), опитувальник рівня агресивності А. Басса та А. Даркі, опитувальник GAD-7 для скринінгу тривожного розладу, опитувальник "Підлітки про батьків" (ППБ/ADOR) Ерл С. Шефера; проведено статистичну обробку та використано у тренінгово-просвітницькій роботі з підлітками з девіантною поведінкою, а також розроблено методичні рекомендації для батьків/опікунів.

Встановлено взаємозв'язок між індексом ворожості та індексом агресивності, негативізму, почуттям провини, тривожності та роздратування у підлітків. У дослідженні також визначено групи чинників, які спричиняють поведінкові відхилення. Таких факторів виявилось 4 групи. Можна припустити, що почуття агресії та ворожості певною мірою супроводжуються почуттям провини. Загалом підлітки, схильні до девіантної поведінки, більш агресивні, тривожні, мають занижену самооцінку та ненадійні стосунки з батьками порівняно з підлітками, які не схильні до девіантної поведінки.

Проведені заходи профілактики девіантної поведінки реалізовано дуже позитивно, що свідчить в описовий аналіз почуттів і висловлювань підлітків.

Ключові слова: підлітки, девіантна поведінка, особистісні особливості, тренінг, профілактика.

SUMMARY

Timchenko E. Personal characteristics of teenagers with a tendency to deviant behavior. Manuscript.

Qualification work for the master's degree in specialty 053 "Psychology". Shupyk National University of Health of Ukraine. Ministry of Health of Ukraine, Kyiv, 2024.

This qualifying paper is focused on research into personality traits of adolescent prone to deviant behavior which contributes to understanding correlation between behavior patterns and specific personality traits in youth emphasizing their perspective on relationships with parents in context where deviant behavior is manifested. It, furthermore, outlines a number of strategies for enhancing confidence, emotional regulation and self-control, building nonviolent communication skills, as a counter to disruptive behavior. It emphasizes the possibility of stabilizing emotional state through a training program introduced at a school.

Research is based on both theoretical (analysis, synthesis, comparison, and classification) and empirical methods (testing, observation) using such tools as Method for Diagnosing the Proneness to Deviant Behavior (by O.M. Orel), Buss-Durkee Hostility Inventory (BDHI), General Anxiety Disorder-7 (GAD-7), Adolescent Disclosure of Observations about Relationships test (ADOR, Earl S. Schaefer).

Statistical analysis was conducted, and the findings were applied in training and educational work with adolescents exhibiting deviant behavior. Additionally, methodological recommendations were developed for parents/caregivers.

The study established a correlation between the hostility index and aggression index, negativism, guilt, anxiety, and irritability in adolescents. Four groups of factors contributing to behavioral deviations were identified. It was found that feelings of aggression and hostility are, to some extent, accompanied by guilt. Overall, adolescents prone to deviant behavior were found to be more aggressive, anxious, and characterized by low self-esteem and unreliable relationships with parents compared to their peers not prone to deviant behavior.

Preventive measures against deviant behavior were efficiently implemented, as evidenced by a descriptive analysis of the feelings and statements of adolescents.

Keywords: adolescents, deviant behavior, personality traits, training, prevention.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	6
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ	11
1.1. Проблема девіантної поведінки в сучасній психологічній, соціологічній та педагогічній літературі	11
1.2. Детермінація девіантної поведінки особистості	18
1.3. Особистісні особливості підлітків з девіантною поведінкою	28
Висновок до розділу 1.	37
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ, ЩО ФОРМУЮТЬ ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ	39
2.1. Характеристика етапів та вибірки дослідження	39
2.2. Опис методик дослідження	41
Висновок до розділу 2	44
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ, ЩО ФОРМУЮТЬ СХИЛЬНІСТЬ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	45
3.1. Психологічний аналіз особистісних характеристик у підлітків	45
3.2. Взаємозв'язок особистісних характеристик з проявами девіантної поведінки	74
3.3. Проведення системи заходів для профілактики схильності до девіантної поведінки: тренінг та методичні рекомендації батькам/опікунам	78
3.4. Психолого-педагогічні рекомендації батькам/опікунам для профілактики проявів девіантної поведінки у підлітків.	80

3.5. Описовий аналіз почуттів та висловлювань підлітків щодо проведеного тренінгу	83
Висновок до розділу 3	86
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	90
ДОДАТКИ	99

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

СДП – опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки
О.М. Орела

ППБ (ADOR) – підлітки про батьків;

POZ – шкала позитивного ставлення;

DIR – шкала директивного ставлення;

HOS – шкала ворожого ставлення;

AUT – шкала автономного ставлення;

NED – шкала непослідовного ставлення;

p – статистична значущість, p-рівень або p-значення результату в статистиці;

r – показник кореляції Спірмена – для вимірювання ступеня взаємоз'язок між двома змінними;

M – середнє значення;

σ – стандартне квадратичне відхилення (сигма);

R – показник регресії;

F – критерій Фішера для перевірки статистичної значущості впливу регресорів на залежну змінну моделі використовуємо статистичний;

U – показник Манна-Уїтні;

SPSS Statistics 29/0/1/0 та **MS Excell 10** – програми для статистичної обробки і представлення експериментальних даних.

ВСТУП

Актуальність теми. Постановка проблеми девіантної поведінки серед підлітків не являється новою в психології, педагогіці та у інших наукових дисциплінах. Незважаючи на це, вона залишається актуальною та обумовлена тривалою соціальною кризою, що спостерігається в Україні. Наслідки війни, голоду, репресій та політики маніпуляції через засоби масової інформації стали причинами виникнення феномену подвійної моралі, її ослаблення або повної відсутності в пострадянському суспільстві. Набір соціально-економічних, морально-психологічних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних чинників зумовлюють формування девіантної поведінки особистості.

У сучасних умовах особливу увагу варто приділити тому, що соціальні інститути не можуть ефективно соціалізувати особистість, особливо коли є певні трансформації в суспільстві; що соціальне розшарування збільшується та прогресує, а для розвитку соціальних служб, орієнтованих на створення умов для самореалізації індивіда, недостатньо технологій та ресурсів; який низький рівень психологічної культури серед населення в нашій державі. Останній аспект включає недостатню професійну компетентність спеціалістів, які надають допомогу особам з поведінковими девіаціями та здійснюють заходи з профілактики девіантної поведінки. Тому необхідність проведення нових досліджень, спрямованих на підвищення ефективності заходів з профілактики та корекції девіантної поведінки актуальна і в сьогодення.

Динаміка зростання кількості молодих людей з девіантною поведінкою та різноманітність форм девіації за останнє десятиліття не лише підтверджують складність, багатофакторність і глибинність цієї проблеми, але й вказують на недоліки в реалізації превентивних заходів і недостатній рівень професійної підготовки фахівців, відповідальних за профілактику

поведінкових відхилень серед дітей та молоді в освітніх установах. Це стосується, зокрема, вчителів, соціальних педагогів і практичних психологів.

У сучасному вітчизняному досвіді соціально-педагогічна профілактика відхилень у поведінці молоді співпадає з досить стійкими, масовими, не зовсім правильними установками [57], найбільш поширеними серед яких є:

1. Первинна профілактика девіантної поведінки в сучасній вітчизняній превентології спирається на використання страху для зміни небажаних установок.

2. Лояльне відношення дорослих і держави до алкоголю і тютюну.

3. Недостатнє врахування соціально-психологічних факторів адиктивності, які є однією з найбільш поширених форм девіантної поведінки, зокрема атрибутів масової культури (традиції, звичаї) та елементів негативних молодіжних субкультур.

4. Брак наукових знань щодо справжніх потреб людини, що прагне змін психофізичного стану та змінених станів свідомості.

5. Використання закордонних конструктивних моделей профілактики девіантної поведінки без урахування культурної відповідності.

Дослідження девіантної поведінки підлітка та визначення мотивації його асоціальних вчинків вимагає врахування його характерологічних та особистісних особливостей. Для запобігання виникненню девіацій необхідно раннє виявлення і корекції особистісних змін, які сприяють відхиленням у поведінці. Саме тому ми обрали таку тему для дослідження.

Мета роботи: теоретичний аналіз та емпіричне вивчення поняття девіантної поведінки, виявлення особистісних особливостей підлітків, що можуть впливати на проявлення девіантної поведінки; розробка системи заходів, спрямованих на профілактику проявів до девіантної поведінки.

Об'єкт дослідження: особистість підлітка.

Предмет дослідження: особистісні особливості підлітків зі схильністю до девіантної поведінки.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити такі **завдання дослідження**:

1. Вивчити наукову інформацію щодо проблеми девіантної поведінки.
2. Провести експериментально-психологічне дослідження (тестування) особистісних особливостей підлітків та їхнього впливу на формування схильності до девіантної поведінки.
3. Розробити систему заходів для профілактики схильності до девіантної поведінки: тренінг та методичні рекомендації батькам/опікунам.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що прояви девіантної поведінки залежать від особистісних особливостей підлітка. Особистісні риси підлітків, схильних до девіантної поведінки, відрізнятимуться від рис підлітків, не схильних до такої поведінки. Зокрема, підлітки, які схильні до девіантної поведінки, будуть більш агресивними, тривожними, з низькою самооцінкою, а також мати ненадійні стосунки з батьками порівняно з підлітками, не схильними до девіантної поведінки.

Методи дослідження: У процесі проведення дослідження використано комплекс *теоретичних* (аналіз, синтез, порівняння, систематизація) і *емпіричних методів* (тестування, спостереження) за допомогою таких методик: опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки О.М. Орела (СДДП), опитувальник рівня агресивності А. Басса та А. Даркі, опитувальник GAD-7 для скринінгу тривожного розладу, опитувальник “Підлітки про батьків” (ППБ/ADOR) Ерл С. Шефера; статистичної обробки результатів дослідження, проведення тренінгу для підлітків, який направлений на профілактику проявів девіантної поведінки та складання методичних рекомендацій для батьків/опікунів.

Наукова новизна: Вперше досліджено особливості особистісних характеристик підлітків із девіантною поведінкою та встановлено кореляційний взаємозв'язок між певними особистісними характеристиками підлітків та їх проявами девіантної поведінки з увагою на їх ставлення до батьків; розроблено тренінг, що дозволяє зрозуміти свої емоції, знайти

внутрішні опори, навчитися контролювати власну поведінку у критичний для особистості момент. Представлено описовий аналіз почуттів та висловлювань підлітків щодо впровадженого тренінгу.

Практичне значення. Дані дослідження можуть бути використані для розуміння взаємозв'язку поведінки підлітка та його окремих особистісних характеристик із увагою на його ставлення до батьків у ситуаціях, де є проявлена девіантна поведінка. За допомогою представленого та впровадженого у закладі освіти тренінгу можливо застосовувати техніки підвищення самооцінки, розуміння та самоконтролю емоційного стану, безконфліктної комунікації у момент бажання поводитися агресивно та з можливістю стабілізувати власний стан.

Надійність та достовірність здобутих результатів. Дослідження проведене статистично достовірно, вибірка підібрана рівномірно та розподілена відповідно до нормального статистичного розподілу.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані на науковій конференції “YOUNG SCIENCE 5.0” та представлені у вигляді усної (заочної) доповіді на тему: «Феномен емоційної прив'язаності та його вплив на розвиток девіантної поведінки у підлітків»; за результатами конференції підготовлено наукову публікацію: «Феномен емоційної прив'язаності та його вплив на розвиток девіантної поведінки у підлітків».

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається із вступу, трьох основних розділів дослідження, висновків, списку використаних джерел та додатків. Результати дослідження представлено на 82 сторінках основного тексту, що включає 3 таблиці та 19 рисунків. Список літератури включає 110 найменувань.

Галузь використання: освітні заклади, дитячі позашкільні заклади.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Проблема девіантної поведінки в сучасній психологічній, соціологічній та педагогічній літературі

Постановка проблеми. Людина — соціальна істота, а життя в соціумі потребує відповідних норм, правил та особливо законів поведінки. Всі вони створені і розроблені задля того, щоб задовольняти індивідуальні потреби та сприяти здоровому розвитку кожної особистості, а також щоб здійснювати міжособистісну взаємодію в межах найближчого оточення або суспільства в цілому. Проте в будь-якому соціумі існують особи або групи, які порушують наявні стандарти соціально нормального поведінки. Тому вони і стають фокусом для дослідження та застосування медико-психологічної допомоги.

Поняттям девіантної поведінки цікавились соціологи, психологи, педагоги, а також працівники органів правопорядку. Наразі науковці проявляють особливий інтерес до вивчення проблеми девіантної поведінки [1].

Науково відхилення у поведінці вивчають в таких галузях: психологія, кримінологія, патопсихологія, соціологія. Слід зазначити про відокремлення нового наукового напрямку — психології девіантної поведінки. Психологія девіантної поведінки — це розділ психологічної науки, що вивчає сутність, генезис і динаміку поведінки, що відхиляється від соціально нормативної поведінки [42].

Проблема девіантної поведінки має комплексний характер, вивчається фахівцями таких психологічних напрямків: клінічна психологія, вікова психологія, педагогічна психологія, соціальна психологія, юридична психологія [24]. Одним із ключових завдань є вивчення умов та чинників,

причин, що зумовлюють цей феномен, а також розробка підходів до діагностики девіантної поведінки та її корекції.

Для їх аналізу необхідно знайти відповіді на низку важливих питань, і в першу чергу розкрити сутність поняття соціальної норми[80].

Підлітковий вік — один з найтяжчих психологічних періодів в житті будь якої людини: фізіологічні і фізичні зміни у тілі, психологічна вразливість, формування власної індивідуальності, перші спроби побудови стосунків з однолітками та багато іншого. Сучасні підлітки будуть формувати майбутнє суспільство, саме тому цей період, на нашу думку, являється важливим для вивчення прояву девіантної поведінки. А також саме в підлітковому віці спостерігаються перші прояви цього відхилення [30]. Дослідженням підліткового віку займалися такі українські науковці-психологи: Походенко С.В., Матяш-Заяць Л.П., Обозов М.М., Мудрик О.В. та інші, а також зарубіжні спеціалісти: Жан Піаже, Хельмут Ремшмидт, Курт Левін, Ерік Еріксон, Шарлотта Бюлер, Мелани Кляйн та інші [32].

Період змін, кризових ситуацій та воєнних умов характеризується загостренням проблематики поведінкових відхилень у підлітків. Хоча трансформації в суспільстві зруйнували колишні уявлення про норми поведінки, але нові стандарти не сформувались. Висока вартість якісної освіти, безробіття, економічний спад, легка доступність алкоголю, сигарет і наркотиків негативно впливають на особистість підлітка [58]. Девіантна поведінка серед молоді несе небезпечні руйнівні наслідки для країни, тому її дослідження має особливу важливість і актуальність.

Аналіз наукових досліджень. Для того, щоб зрозуміти суть поняття девіантної поведінки, необхідно дати визначення поняттям соціальної норми та основним варіантам соціальної поведінки.

Соціальна норма — це прояв колективної свідомості, що відображає спільні уявлення групи та найпоширеніші думки її членів щодо поведінкових вимог з урахуванням соціальних ролей, які забезпечують оптимальні умови існування. Водночас у різних народів, держав та національностей поняття

норми відрізняються, тому й уявлення про відхилення від норми є відносним [17].

Соціальна норма слугує засобом визначення цілей, розробки управлінських та виховних стратегій. Водночас вона виступає інструментом прогнозування, заохочення творчої та соціальної активності, а також механізмом контролю і корекції девіантної поведінки [18].

Соціальна норма знаходить відображення у тенденціях моди, церемоніях, ритуалах, традиціях, культурних звичаях, законодавчих актах, системі цінностей, поведінкових манерах, обрядах, правилах ввічливості, інтересах, віруваннях, міфологічних уявленнях та світоглядних орієнтаціях[20].

Скакун О.Ф. виділяє такі чотири ознаки соціальних норм [78]:

1. Правила регулятивного характеру, що визначають масштаби, зразки і моделі поведінки. Це такі соціально-вольові норми, які формувались згідно історії, чи встановлювались планово. Такі правила регулюють дії та поведінку індивідів відповідно до ідеальної моделі суспільних відносин, закладеної в нормі, забезпечують однорідність у регулюванні суспільних відносин та утворюють постійно діючий механізм стандартних моделей поведінки.

2. Засади загального характеру – це норми, які не мають конкретного адресата і націлені на регулювання поведінки людей в рамках відповідних видів відносин. Такі правила запускаються кожного разу, коли з'являються доречні соціальні взаємодії.

3. Правила поведінки приписувального характеру є загальнообов'язковими. Вони встановлюють заборони і надають еталони поведінки.

4. Засади поведінки, які гарантуються засобами впливу на поведінку осіб (такими як навичка, внутрішнє переконання, суспільний вплив або державний примус).

Г. Я. Пилягіна визначає чотири варіанти соціальної поведінки, а саме: нормативна поведінка, маргінальна поведінка, патологічна поведінка, нестандартна поведінка [55].

1. Під нормативною поведінкою розуміють стандартне поводження, яке відповідає соціальним нормам та культурним традиціям суспільства. Такий варіант поведінки притаманний більшості людей, має схвалення в суспільстві і дає можливість соціально-психологічної адаптації особистості.

2. Маргінальною поведінкою називають межове особистісне поводження щодо кордонів соціальних норм, воно викликає напруження в міжособистісних стосунках, і є дезадаптивним щодо певних ситуації або довготривалого періоду життя людини. Проте така поведінка розширює стандартні кордони і може створювати нові поведінкові стереотипи.

3. Патологічна поведінка — таке поводження людини, яке характерне вираженою соціальною дезадаптацією, відхиляється від медичних норм, проявляється конкретними симптомами психічних розладів та знижує продуктивність і працездатність особистості.

3. Нестандартною поведінкою називають ненормативне поводження, яке притаманне лише певній кількості людей, виходить за рамки норм та кордонів, що були запроваджені в даному суспільстві та в даний час. Нестандартна поведінка має дві основні форми прояву: креативна/творча поведінка та девіантна поведінка. Креативна або творча поведінка має за ціль реалізацію особистісних ідей і є яскраво самобутньо. Тому на загальне таке поведінка схвалюється суспільством, але іноді викликає певний опір оточуючих, оскільки являється незрозумілою та незвичайною в своїх проявах. А девіантна поведінка — це така поведінка, що відхиляється від норм суспільства, є непродуктивною з точки зору самореалізації особистості (є аутодеструктивною або деструктивною) і задає шкоду собі або оточуючим, призводить до соціальної дезадаптації, викликає несхвалення та опір.

Отже, **девіантна поведінка** — це будь-яка форма поводження, що відхиляється від загальноприйнятих стандартів і норм (моральних,

релігійних, вікових, етнічних тощо), яка, насамперед, є соціально неприйнятною у суспільстві та не відповідає культурним традиціям популяції. Найчастіше таке поводження зумовлене або дезадаптивними особистісними характеристиками (наприклад, постійно підвищеним рівнем агресивності чи імпульсивності, навченою безпорадністю тощо), або розладами психіки чи певними патологічними психічними станами людини (наприклад, зловживанням психоактивними речовинами, переживанням втрати тощо) [55].

Девіація — це різноманітні відхилення поводження людини від звичних у суспільстві норм [26]. Девіантність — це особливий спосіб, яким особистість вирішує різноманітні внутрішні, а також зовнішні конфлікти, за допомогою ігнорування загальних норм та сукупності цінностей [17]. Девіант — особа, що негативно виділяється своєю поведінкою та психоемоційними характеристиками від однолітків [66].

Девіант може проявляти поведінкові відхилення як у негативний, так і у позитивний бік. Проте він майже завжди не усвідомлює особистісність та соціально руйнівні наслідки своїх дій, втрачає моральні принципи, емпатичність, здатність розуміти і поважати не тільки свої потреби і бажання. Найбільш поширені форми девіантної поведінки: агресивність, насильство, адиктивність, аутоагресія, делінквентність, вандалізм [60].

Першим поняття девіантної поведінки спостерігаються в роботах французького соціолога, психолога і філософа Емілія Дюркгейма (1858-1917), в яких він запропонував поняття аномії — відсутності закону та порядку. Коли спостерігається стан соціальної дезорганізації і старі норми та цінності не відповідають реальним стосункам, а реальні ще не затвердилися, саме такий процес запускає механізм формування індивідуальної девіантної поведінки [55].

Е. Дюркгейм є засновником загальної теорії девіації. Хоча девіантне поводження безумовно впливає на сферу людських взаємовідносин, спочатку воно означало розбіжність із суспільними уявленнями про те, як слід себе

вести в певних ситуаціях. З часом поняття девіантної поведінки стало асоціюватися з правопорушеннями і навмисним завданням шкоди оточуючим [13]. Також Е. Дюркгейма та Р. Мертон вважають дослідниками девіантної поведінки у об'єктивістичному підході, де на перший план виходять устатковані норми суспільства, як стандарт зіставлення поведінки і зовнішності людини. Якщо ж детермінуються істотні відхилення від такого стандарту, поведінка іменується девіантною, а сама особа — девіант [19].

Г. Беккер, Р. Террі — представники суб'єктивістичного підходу, в рамках якого критерієм визначення девіантності є реакція громадськості. Якщо суспільство визнає особу девіантом, а поведінку його девіантною, тільки тоді вона може бути названа такою [80]. Слід зазначити таких науковців, які досліджували питання девіантної поведінки, серед яких Кобзар Б. С., Линник Л. М., Зайцева Г. З., Капська А. И., Литвинов Г. О., Пальчик О. О., Фіцула М. М., Чорна І. М., Ярита К. О. Парфанович І. І., Прокопенко Л. І., Олійник Н. О. також інші. Вивченням питання соціальної праці з неповнолітніми, які перебувають у спеціальних виховних установах, досліджували: Максимова Н. Ю., Пінчук І. М., Синьов В. М., Беца О. В., Дубиніна І. М., Кривуша В. І. та інші [82].

Можливо зустріти різні терміни, які використовують науковці, описуючи підлітків з проявами девіантної поведінки: «важкі діти», «важкі підлітки». А описуючи неповнолітніх, у яких спостерігаються відхилення в психічному розвитку та з певними порушеннями у вольовій сфері, неправильними акцентуаціями характеру, ненормативною поведінкою використовують терміни: «аномальні діти», «дезадаптивні діти», «діти, що живуть під спеціальною турботою», діти «групи ризику», «діти з порушеннями в афективній сфері». Проте ці терміни мають функцію своєрідного таврування [80]. Оржеховська В. М. вважає, що прояви девіантної поведінки проявляються частіше у підлітків, аніж у людей інших вікових груп. Це пов'язано з соціальною незрілістю та фізіологічними особливостями організму, що розвивається. Підлітки прагнуть до нових

відчуттів, мають допитливість і цікавість, часто не здатні передбачити наслідки своїх дій і виявляють підвищене прагнення до незалежності. Вони не завжди відповідають вимогам суспільства щодо виконання соціальних функцій і вважають, що не отримують від суспільства те, на що заслуговують по праву. Такі чинники, як біологічні та соціальні обтяжують соціальну адаптацію дітей і підлітків [19].

О. В. Змановська визначає специфічні риси девіантної поведінки наступним чином: повторювані та тривалі порушення ключових норм, важливих для певного суспільства на поточний момент; така поведінка обумовлена загальною спрямованістю особистості й не є наслідком кризових чи нетипових ситуацій; девіантна поведінка характеризується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, що викликають негативне ставлення з боку оточення; вона не пов'язана безпосередньо з психічними захворюваннями чи патологічними станами, хоча за певних обставин може переходити в патологічні форми, такі як алкоголізм або наркоманія; наслідком такої поведінки є завдання реальної шкоди як самій людині, так і її соціальному оточенню. Зробимо висновок, що девіантна поведінка — агресивна, одночасно, агресія девіанта може бути спрямована як на оточуючих людей, так і на самого себе [43].

Окрему увагу слід приділити вразливості підлітків до впливу з боку однолітків, особливо коли йдеться про визнання і дружбу, яких вони прагнуть. Це явище є надзвичайно помітним у цей період розвитку. Однолітки підлітків мають значний соціальний вплив на них, оскільки підлітки є більш соціально активними та складними в порівнянні з дітьми і дорослими. Наприклад, дослідження 2013 року показало [98], що підлітки мають в середньому понад чотириста друзів у соціальних мережах, що значно більше, ніж у дорослих. Крім того, соціальна активність підлітків тісно пов'язана з їхньою емоційною реактивністю, що можна пояснити більшою активністю лімбічної системи і меншою активністю фронтально-кортикальних структур при обробці емоційних сигналів у

підлітків [64]. Однак підлітки не формують великі кола друзів у соціальних мережах для проведення соціологічних досліджень, а через глибоку потребу бути частиною групи [3].

Таким чином, підлітки стають особливо вразливими до соціального тиску і емоційного зараження [69]. Цей соціальний тиск часто призводить до формування девіантної поведінки, і підвищує ймовірність насильства, зловживання психоактивними речовинами, скоєння правопорушень, незахищеного сексу та шкідливих для здоров'я звичок. Те ж саме стосується депресії у підлітків дівчат, яка відображає їхню схильність до спільного обговорення і підсилення негативних переживань. Дослідження з використанням нейровізуалізаційних технологій демонструють високу чутливість підлітків до впливу однолітків [95]. Коли дорослі думають про те, що інші люди думають про них, і про власне сприйняття себе, у них активуються дві різні, але частково перехресні нейронні мережі фронтальних та лімбічних структур. У підлітків ці два профілі є подібними; для них сприйняття особистого іміджу і сприйняття того, що про них думають інші, має майже ідентичні нейронні відповіді [96].

Висновок.

Проаналізувавши проблему девіантної поведінки в сучасній психологічній, соціологічній та педагогічній літературі, ми прийшли до висновку, що цей феномен багатогранний та непростий. Він вимагає більш комплексного підходу для його розуміння та вирішення. Для визначення девіантної поведінки, ми вивчили поняття нормативної поведінки, її різновидів та характеристик. Отже, девіація — це відхилення від традиційних цінностей, моралі; соціальних норм; норм і рольових очікувань, на які реагують як на відхилення. рийшли до висновку, що найчастіше можемо спостерігати прояви девіантної поведінки саме у підлітків. При чому вона може бути направлена як на оточуючих, так і на себе. Виділили найбільш розповсюджені форми девіантної поведінки: агресивність, насильство, адиктивність, аутоагресія, делінквентність, вандалізм.

1.2. Детермінація девіантної поведінки особистості

Детермінація девіантної поведінки особистості — це комплекс чинників, які спричиняють, стимулюють, підсилюють або підтримують відхилення у поведінці. (Змановська О. В. 2006) [18].

Девіантна поведінка дітей і підлітків може бути обумовлена особливостями їхніх взаємин із навколишнім світом, соціальним середовищем і власною особистістю. Це явище часто виникає в результаті поєднання необхідних і випадкових обставин, що впливають на процес соціалізації (Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. 2006) [19].

Актуальність аналізу причин виникнення відхилень в поведінці, а також розладів в поведінці залишається високою як для зарубіжних так і для українських дослідників. Так всі теорії формування девіантної поведінки можна поділити на наступні [21]:

1) Біологічні або антропологічні теорії. Вони доказують вродженість схильності людини до правопорушень та мають наступні теорії:

Біосоціологічна теорія, представлена Ч. Ломброзо і У. Шелдоном, пов'язує злочинну поведінку з анатомічною будовою особи, типами темпераменту та соматичними характеристиками людини.

Еволюційний підхід Ч. Дарвіна ґрунтується на принципах природного відбору та спадковості.

Етологічний підхід К. Лоренца пояснює різні аспекти людської поведінки, зокрема агресію, як вроджений інстинкт боротьби за існування.

Психогенетика, представлена Ф. Гальтоном і Г. Менделем, розглядає протиправні здібності та схильності як вроджені риси.

2) Психологічні теорії. Схильність людини до конфліктів і правопорушень пояснюють такими особливостями психіки, зокрема: почуттям неповноцінності (А. Адлер) або фрустрацією (Дж. Доллард); вродженими потягами до руйнування і агресії (З. Фройд) [77]; порушенням

процесу самоактуалізації (А. Маслоу, К. Роджерс); переживанням «втечі від свободи» (Е. Фром); дезадаптивними мислиневими схемами (А. Бек, А. Елліс) тощо [37].

3) Соціологічні теорії вказують на те, що девіантна поведінка особистості є результатом конфлікту між засвоєним негативним соціальним досвідом та вимогами, які висуваються виховним процесом і соціальним середовищем [80]. Та поділяються на такі теорії:

Теорії деформації або соціальних змін пояснюють, що стан аномії створюється в періоди швидкісних суспільних змін, коли індивіди втрачають розуміння соціальних очікувань і стикаються з труднощами у відповідності своїх вчинків до діючих норм (Е. Дюркгейм). Асоціальні вчинки здійснюються, коли особи усвідомлюють свою неспроможність досягти культурно визнаних цілей за допомогою соціально прийнятних засобів (Р. Мертон).

Теорії навішування ярликів (стигматизації) аналізують «вторинну девіантність» як форму девіантної поведінки, яка слугує засобом нападу, захисту чи пристосування (Л. Лемерт). Оцінка негативності вчинку визначається не його внутрішнім змістом, а реакцією та оцінкою з боку оточуючих (стигматизація) (Г. Беккер).

Теорії контролю (Д. Матза, Н. Сайсі, Т. Хірші) описують девіантність як наслідок невлаштованість соціального контролю [59].

Неомарксистські теорії (Р. Квіней, Я. Тейлор, П. Уолгон, К. Янг) признають, що соціальні норми нав'язуються особі державою з метою захисту матеріальних інтересів пануючого класу, а не є результатом добровільного прийняття індивідом [90].

Організаційні теорії (Д. Блек, Е. Гофман, Р. Скотт) вивчають роботу служб соціального контролю (наприклад, поліції, психіатричних закладів тощо) і визначають девіантну поведінку на основі виявлених неписаних правил в самій організації (Воронцова М. В. та ін., 2014; Змановська Е. В., 2006; Мардахаєв Л. В., 2015) [53,18,90].

Слід виокремити і детальніше описати декілька основних теоретичних підходів у психології, що пояснюють причини девіантної поведінки. Так, засновник класичного психоаналітичного підходу Зигмунд Фройд обґрунтовував прояви девіантної поведінки тим, що вона проявляється тоді, коли психологічні захисти, що працюють задля зменшення напруги, внаслідок неефективної взаємодії Ід, Его і Супер-Его, є неспроможним для повноцінного функціонування особистості [76]. Альфред Адлер вважав поведінку з відхиленнями, як недостатню або викривлену компенсацію почуття неповноцінності [39], а Карен Хорні [92], що почуття тривоги призводить до неврозів тощо. Еріх Фром аналізує девіантну поведінку особистості через призму специфічних психологічних механізмів, таких як конформізм і руйнівна поведінка, вони використовуються для вирішення суперечностей між прагненням індивіда ствердити свою індивідуальність і прагненням інтегруватися у соціальну спільноту [99]. Віктор Франкл, який є представником екзистенційно-гуманістичного напрямку, пояснював девіантну поведінку тим, що особистість знаходиться в стані духовної пустки або «екзистенційному вакуумі» та супроводжується відсутністю чи втратою сенсу життя [103]. Аарон Бек, американський психотерапевт та винахідник когнітивно-поведінкового підходу, вважав причинами девіантних проявів когнітивні викривлення та стереотипи, що беруть участь у створенні негативних емоцій, які змінюють поведінку особистості, яка може спуститись до рівня девіантної [105].

Розглядаючи причини виникнення девіантної поведінки можна стверджувати, що вона виникає із різних сполучень зовнішніх і внутрішніх біосоціальних факторів [78]. До чинників, що детермінують формування девіантної поведінки, відносять такі групи факторів:

- Зовнішні умови фізичного середовища;
- Біологічні;
- Психологічні;

- Соціальні (соціально-економічні, соціально-педагогічні, соціально-культурні)

Нижче детальніше розглянемо, систематизовані фактори ризику формування такої поведінки.

1. Зовнішні умови фізичного середовища охоплюють різноманітні фактори, зокрема кліматичні, геофізичні, екологічні та архітектурні. Такі явища, як шум, тіснота і геомагнітні коливання, здатні збільшувати рівень стресу та стають незвичними тригерами до проявлення девіантної поведінки (Берон Р., Ричардсон Д., 2001) [42]. Вчені також активно вивчають наслідки урбанізації, зокрема, зменшення індивідуальності у міжособистісних взаємодіях, а також стресогенні візуальні особливості міського середовища (Вольнова Л. М., 2013) [17].

2. Біологічні, або внутрішньо спадково-біологічні та конституціональні предиктори: внутрішньоутробний розвиток, статеві відмінності, вікові особливості, наслідки спадковості; фізична конституція; здоров'я і витривалість; порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму; психічні розлади; вроджені психопатії; мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного ураження головного мозку [54].

3. Психологічні або внутрішньоособистісні причини: ненадійна прив'язаність до батьків/опікунів; акцентуації характеру; інфантилізм; висока тривожність; різноманітні відруки (емансипація, групування з друзями, відмова, компенсація, хоббі або фанатизм; вдоволення цікавості; бажання самоствердитися; змінення психічного стану у важкій життєвій ситуації [70].

4. Соціально-економічні: зниження життєвого рівня населення; майнове розшарування суспільства; обмеження соціально схвалених способів заробітку; відсутність доступної роботи; легка досяжність алкоголю, тютюну, наркотиків [110].

Соціально-педагогічні: збільшення кількості сімей з конфліктними, а також асоціальними стилями виховання, психологічне насильство у родині, низький рівень матеріального забезпечення. Це сім'ї, в яких діти перебувають

в психологічно нестабільних і небезпечних умовах. Характер виховання в освітніх закладах [19].

Соціально-культурні: зниження морального та етичного рівня суспільства; поширення кримінальної субкультури; зменшення духовності; зростання неформальних угруповань, в яких центральною ідеєю є культ сили; просування в ЗМІ жорстоких та насильницьких, що не мають покарання стереотипів поведінки [109].

Зазвичай девіантна поведінка формується на тлі сукупності біологічних та соціально-психологічних факторів [107]. А причини, що впливають на початок прояву девіантної поведінки іноді завойовують особистість настільки, що вона втрачає свою волю, здатність мислити здраво та самостійно приймати рішення. Проте саме психологічна її складова є дуже важливою в формуванні такої поведінки [87]. Тому розглянемо основні психологічні чинники девіантної поведінки.

Емоційні проблеми. Труднощі з розумінням і регуляцією своїх емоцій, постійне переживання негативних емоцій, тривога, депресія, агресивність [105]. Порушення вольової сфери. Вигідність поведінкових стереотипів, надмірний або недостатній самоконтроль, імпульсивність, непослідовність та хаотичність у поведінці [108]. Когнітивні викривлення. Стереотипне і негнучке мислення, дисфункціональні думки, забобони, міфи, обмежені знання, неадекватні установки [105]. Проблеми саморегуляції. Проблеми з постановкою цілей та намагань її здійснити; неадекватна самооцінка (або занижена або підвищена); низька здатність до рефлексії; непродуктивні механізми подолання стресових подій; низькі адаптивні можливості та дефіцит особистісних ресурсів) [98]. Негативний життєвий досвід. Численна та/або тривала психічна травматизація, пережите сексуальне або психологічне насилля, негативні звички, постійне незадоволення власним життям. Шкідливі звички у вигляді паління, вживання алкоголю, токсичних речовин, наркотиків, азартні ігри. Низька відвідуваність шкільних уроків, бродяжництво, агресивне поводження з однолітками та дорослими,

повторювання асоціальної поведінки за іншими[93]. Порушення в ціннісно-мотиваційній системі. Інфантилізм, егоцентризм, відсутність або неправильні моральних цінностей, а саме: відповідальності, чесності, довіри, совісті), високий рівень фрустрації, інтенсивні або не вирішені внутрішні конфлікти, неефективні механізми психологічного захисту, втрата сенсу життя [88]. Слабка загальна культура. Необов'язковість, неохайність, безтактність, байдужість.

Автор Н. Ю. Максимова, досліджуючи проблематику девіантної поведінки особистості, пов'язувала її також з важковиховуваністю у дитинстві та називала такі її причини [42]: Несформовані особистісні структури, низький рівень моральних уявлень і навичок поведінки, що є нормальною в соціумі (педагогічна занедбаність); Особливий розвиток акцентуацій характеру, емоційної нестійкості, імпульсивності тощо; Невмілість виховних впливів (хибна або ситуативна важковиховуваність); Функціональні новоутворення особистості призводять до виникнення смислових перепон по відношенню до вихователів, афекту неадекватності тощо та власне до важковиховуваності.

Дослідниця зазначає, що коли є місце тривалому незадовільненню життєво важливих потреб, особистість активізує психологічні захисти, в результаті яких формуються особистісні новоутворення, що спотворюють сприйняття реальності на користь створених уявлень, які задовольняють суб'єкт. У цьому випадку поведінка особистості стає сурогатом соціально цінної діяльності, яка, насправді, могла б призвести до задовільнення життєво важливих потреб [41].

Особистість має викривлене уявлення про ставлення до себе оточуючих. З часом ці викривлення закріплюються, створюючи певну позицію, яка визначає подальший розвиток. Такі особи часто знаходять виправдання своїй незадоволеності, звинувачуючи несправедливість, недоброзичливість інших, несприятливі обставини або випадкові чинники. Вони заперечують власні недоліки. Це призводить до невідповідності між

усвідомленим ставленням особистості до себе, до інших і до власної діяльності та реальним змістом і проявами цих відносин, що є основою когнітивного дисонансу. Як наслідок, вимоги суспільства можуть сприйматися як зовнішні та ворожі по відношенню до особистості, що призводить до їх неприйняття [83].

З урахуванням процесу розвитку особистості, яка стає більш незалежною від зовнішніх впливів, існує ризик, що її поведінка може все більше відходити від соціально прийнятих норм.

Самі прояви девіантної поведінки поділяють на 5 типів, спираючись на способи взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства. А саме [40]:

1. Делінквентний тип — поведінка охоплює ряд протиправних дій та злочинів, що суперечать встановленим соціальним і юридичним нормам. До таких дій відносяться, зокрема, насильство, конфлікти, булінг, вживання нецензурної лексики, вимагання, незначні крадіжки, крадіжка автомобілів, бродяжництво тощо.

2. Адиктивний тип — залежність від різних шкідливих звичок. Сюди можна віднести вживання алкоголю, наркотиків, тютюну, а також залежність від азартних ігор, відеоігор, гаджетів, або проституцію тощо.

3. Патохарактерологічний тип поведінки — патологічні зміни в характері, що виникають внаслідок помилок у вихованні. Мотиви такої поведінки часто залишаються невідомими, поки не виявлені основні ознаки психічних розладів.

4. Психопатологічний тип — девіантна поведінка, що проявляється через психічні порушення та захворювання, що базуються на специфічних психопатологічних симптомах та синдромах.

5. Девіації, викликані гіперздібностями людини — результат особливих суперцінностей, проявів таланту або геніальності в певній сфері, що перевищує звичайні норми і сприйняття. Наявність виняткових здібностей в одній сфері часто супроводжується девіаціями в повсякденному житті. Особи

з такими здібностями можуть виявлятися непридатними до ведення «звичайного» життя. Вони часто мають труднощі з адекватним сприйняттям і оцінюванням дій та поведінки інших осіб, що може проявлятися у наївності, залежності та недостатній готовності до подолання труднощів, пов'язаних з повсякденними ситуаціями.

При делінквентній поведінці спостерігається конфлікт з реальністю, при адиктивній — втеча від неї, а при характерологічній та психопатологічній — хворобливе протистояння. Водночас, у випадку поведінки, пов'язаної з надзвичайними здібностями, має місце ігнорування реальності. Вимушені соціальні контакти та стосунки для таких осіб часто сприймаються як незначні і тимчасові, а не як важливі для особистісного розвитку. В повсякденному житті їх поведінка може виглядати дивно: наприклад, вони можуть не знати, як користуватися побутовими приладами або здійснювати побутові дії. Це можна пояснити тим, що вони орієнтуються тільки на діяльності, що пов'язане з їхніми винятковими здібностями [62].

Тип девіантної поведінки визначає форму її прояву, при цьому одна форма може бути результатом різних типів поведінки [46].

Комбінація несприятливих біологічних, психологічних, сімейних та соціально-психологічних факторів може суттєво спотворювати спосіб життя підлітків. Це часто призводить до порушень у емоційних стосунках з оточуючими. Підлітки можуть підпадати під сильний вплив однолітків, які часто формують асоціальні життєві цінності. Середовище, в якому вони перебувають, а також їхній стиль життя і коло спілкування можуть сприяти розвитку та закріпленню девіантної поведінки [49]. Неблагополучні сім'ї можна класифікувати на чотири категорії: конфліктні, аморальні, педагогічно несформовані та асоціальні.

Негативний мікроклімат у сім'ї часто викликає у підлітків відчуження, грубість і неприязнь до оточуючих [46]. Ці почуття можуть спонукати підлітків діяти всупереч бажанням дорослих. Внаслідок цього виникають

передумови для проявів демонстративного непокори, агресивності та руйнівних дій.

Основною причиною залучення молоді до девіантного середовища є дезорганізація сімейного життя, що веде до руйнування морально-етичних норм і традицій. Зростання правової, моральної та економічної невизначеності посилює конфлікти між подружжям, батьками та дітьми. Кризовий стан проявляється в ряді негативних явищ сучасного суспільства[44]:

1. Зростання соціальної нерівності внаслідок переходу до ринкових відносин, що призводить до різкого зниження рівня життя малозабезпечених сімей.

2. Розвиток тіньових і ринкових відносин серед підлітків і молоді, поява підліткового та юнацького рекету, збільшення числа майнових злочинів.

3. Розширення бездоглядності та виникнення безпритульності як соціального явища.

4. Зростання підліткової злочинності, залучення дітей і підлітків до дорослих кримінальних груп.

5. Залучення молоді до наркотиків і токсикоманії.

6. Поширення підліткової та юнацької проституції.

7. Зростання рівня молодіжного суїциду.

8. Нівелювання значимості батьків та педагогів, постійні конфлікти у школі та сім'ї.

Ці проблеми підкреслюють актуальність соціальної та педагогічної допомоги сім'ям.

Висновки

Дослідивши детермінацію девіантної поведінки, основні чинники її формування можна поділити на чотири групи: зовнішні умови фізичного середовища, біологічні, психологічні та соціальні.

Зовнішні умови фізичного середовища охоплюють різноманітні фактори, зокрема кліматичні, геофізичні, екологічні та архітектурні.

Біологічні фактори включають спадковість, вплив навколишнього середовища та фізіологічні порушення. Психологічні причини пов'язані з ненадійною прив'язаністю до батьків, акцентуацією характеру та підвищеною тривожністю. Соціальні чинники об'єднують соціально-економічні, соціально-педагогічні та соціально-культурні аспекти, такі як безробіття, конфліктні стилі виховання, зниження моральних цінностей та вплив кримінальної субкультури.

Виходячи з методів взаємодії з реальністю та порушення соціальних норм, самі прояви девіантної поведінки поділяються на п'ять типів: делінквентний, адиктивний, патохарактерологічний, психопатологічний та тип зумовлений гіперздібностями особистості.

В наступному підрозділі ми розглянемо саме особистісні особливості, як один з важливих психологічних детермінантів, що, згідно нашої гіпотези може впливати на розвиток схильності до девіантної поведінки. Адже саме особистісні особливості визначають, як індивіди реагують на зовнішні чинники та обирають певні стратегії поведінки в складних ситуаціях.

1.3. Особистісні особливості підлітків з девіантною поведінкою

Про те, що юнацький вік особливий в житті кожної людини, пишуть багато науковців. Особистість долає складний шлях від невпевненого та непослідовного підлітка, який лише прагне дорослішання, до досягнення справжньої зрілості. Як зазначають Кулагіна І.Ю. та Колюцький В.М., «ранню юність часто розглядають як третій світ, що знаходиться між дитинством і дорослістю. У цей період підліток, який поступово дорослішає, опиняється на межі реального дорослого життя» [54].

Формально підлітковий вік починається з 11-12 і триває до 18-19 років. Цей етап співпадає з навчанням у середніх і старших класах школи. У короткий, але насичений період підліток проходить важливий етап розвитку: через внутрішні конфлікти та взаємодію з оточенням він може сформувати

своє відчуття особистості. Однак суспільство, жорстке та вимогливе, створює нові виклики в цей складний етап становлення, на які підліток часом може реагувати, як дорослий, а іноді — як дитина [7]. Щоб відповісти на питання «Який вплив мають особистісні особливості можуть на схильність до девіантної поведінки в підлітковому віці?» необхідно спочатку визначити ключові поняття: особистість та особистісні особливості.

О.П. Колобич пише, що особистість — це свідомий індивід, який залучений до повноцінних суспільних взаємин, а також це набута динамічна якість людини [36, с. 31]. За С.Д. Максименко особистість — це конкретний індивід із своїми розумовими, емоційними, вольовими та фізичними характеристиками. Особистість формується на тлі часу, в якому існує, а також соціальних відносин, у яких бере участь. Свідомість, виконувана суспільна роль і корисна спрямованість професійної діяльності являються основними ознаками особистості. Однією з ключових ознак особистості є її індивідуальність — це унікальне поєднання психологічних особливостей, таких як характер, темперамент та специфіка психічних процесів (сприймання, пам'ять, мислення, мовлення, почуття, воля) [44, с. 45]. В енциклопедичному словнику термін «особливість» визначається як характеристика об'єкта, яка є специфічною для нього як цілісності та дозволяє розпізнавати його серед інших об'єктів або виявляти спільні риси з ними [73, с. 95].

Якщо розглянути дане поняття в англійській мові, то використовується визначення “personality trait”, де “trait” — «характерна риса, особливість, властивість» [12].

Таким чином, поєднання двох вище розглянутих компонентів — «особистість» та «особливості» — утворює особистісні особливості, що називають внутрішніми невід'ємними властивостями кожного індивіда.

Загалом під особистісними особливостями розуміють внутрішні характеристики людини, які відображають її індивідуальність. Темперамент і характер формують поведінку людини у соціумі, що сприяє її особистісному

розвитку та зростанню. Активне формування самосвідомості та самокритичності в підлітковому віці спричиняє виявлення суперечностей як в навколишньому світі, так і в особистих уявленнях про себе [10]. Нижче розглянемо стадії психологічного розвитку підліткового віку [14].

На початковій стадії підліткового періоду (10-11 років) діти часто демонструють виражену самокритику. Багато хлопчиків і дівчаток схильні оцінювати себе вкрай негативно, відзначаючи домінування небажаних особистих рис і форм поведінки, таких як грубість, жорстокість і агресивність. У цьому віці найбільш помітною є фізична агресія, тоді як опосередковані форми агресії виражені менше. Вербальна агресія та негативізм перебувають на низькому рівні розвитку.

Друга стадія підліткового періоду (приблизно 12-13 років) зберігає ситуаційно-негативне ставлення до себе, яке значною мірою визначається оцінками з боку дорослих і ровесників. У цьому віці особливо помітним стає саме негативізм, а також спостерігається підвищення фізичної та вербальної агресії, а непряма агресія, хоча і демонструє певний ріст порівняно з молодшим підлітковим віком, залишається менш вираженою.

Третя стадія підліткового періоду (14-15 років) характеризується тим, що підлітки починають порівнювати свої особистісні особливості та проявлення поведінки з нормами, що були затверджені в їхніх компаніях. У цей період яскравіше проявляється вербальна агресія, яка перевищує показники в 12-13 років та 10-11 років. Фізична і непряма агресія, а також рівень негативізму підвищуються незначною мірою.

Наступними розглянемо особистісні особливості, що впливають та формування схильності до девіантної поведінки у підлітків, а саме: імпульсивність, низька самооцінка, схильність до ризику, емоційна нестабільність та агресія, батьківські стосунки та прив'язаність.

Імпульсивність є важливим фактором у розвитку девіантної поведінки. За результатами досліджень, підлітки, схильні до імпульсивних вчинків, зазвичай демонструють швидкі та необдумані реакції на зовнішні

подразники, що може спричинити агресію, бійки або інші форми насильства. Висока імпульсивність у таких підлітків поєднується з низьким рівнем самоконтролю, що ускладнює їхнє соціальне функціонування [4].

Згідно з дослідженнями, імпульсивність пов'язана з недостатньо розвиненими когнітивними механізмами самоконтролю, які ще не до кінця сформовані у підлітковому віці [2]. Важливим є те, що підлітки з високою імпульсивністю не можуть передбачити довгострокові наслідки своїх дій, що робить їх більш вразливими до ситуацій, які можуть мати негативні соціальні наслідки. Це включає такі види поведінки, як агресивні спалахи, участь у бійках, а також порушення правопорядку.

Згідно з Вольноюю [17], особливо важливим є врахування зв'язку між емоційною напруженістю та імпульсивною поведінкою. Підлітки з нестабільним емоційним станом часто шукають негайного виходу для своїх емоцій через агресію або порушення правил, що робить їх вразливими до соціальної девіації. Це ускладнює соціальні взаємини та підвищує ймовірність конфліктів з оточенням, включаючи вчителів, батьків та однолітків. Можна сказати, що через девіантну поведінку підлітки намагаються виразити свої емоції або протест проти соціальних норм [6].

Низька самооцінка є ще одним значущим фактором у розвитку девіантної поведінки підлітків. Підлітки, які мають низьку самооцінку, відчують себе невпевненими, що змушує їх шукати зовнішнього підтвердження своєї значимості [8]. Вони часто вступають у девіантні групи, де можуть отримати підтримку і визнання, якого їм бракує у здорових соціальних відносинах. Це особливо стосується підлітків, що ростуть у несприятливому соціальному оточенні, де відсутні стабільні емоційні зв'язки з батьками або авторитетними дорослими [16].

Вольнова підкреслює, що підлітки з низькою самооцінкою частіше залучаються до антисоціальних вчинків як способу боротьби зі своїми внутрішніми почуттями неповноцінності [18]. Наприклад, агресивна або демонстративна поведінка може виступати засобом демонстрації сили і

впливу на середовище однолітків [11]. Бажання привернути до себе увагу часто компенсує відчуття неприйняття та відкидання. Вони можуть вдаватися до антисоціальних дій, таких як вживання алкоголю або наркотиків, щоб зняти стрес і втекти від відчуття невпевненості [23].

Або ж підлітки, що мають низьку самооцінку, також можуть уникати соціальних контактів, відчуваючи себе непотрібними та нездатними відповідати очікуванням оточення [28]. Це створює замкнене коло, в якому ізоляція і невпевненість підсилюють один одного, що може призвести до поглиблення девіантної поведінки. Корекція самооцінки та розвиток впевненості в собі є важливими кроками у профілактиці девіантних вчинків серед підлітків [33]. Схильність до ризику також є характерною рисою підлітків, які демонструють девіантну поведінку [48]. Підлітковий вік — це період експериментів і пошуку нових вражень, коли підлітки прагнуть до автономії та самоствердження. Багато хто з них залучається до ризикових видів діяльності, щоб отримати нові відчуття або продемонструвати свою незалежність. Це може включати в себе пияцтво, вживання психоактивних речовин, незаконну діяльність або навіть екстремальні види спорту [65].

Шукання нових вражень і емоцій є природною частиною підліткового віку, однак у деяких підлітків ця потреба виявляється надмірною і може призвести до девіантної поведінки. Вольнова зазначає [18], що девіантна поведінка часто виступає як спосіб досягнення визнання серед однолітків, де ризиковані вчинки сприймаються як засіб самовираження та підвищення статусу в групі. Це особливо характерно для підлітків з низьким рівнем самоконтролю та високою емоційною напруженістю.

Крім того, ця характеристика тісно пов'язана з незрілістю когнітивних процесів, зокрема з недостатнім розвитком здатності до передбачення наслідків своїх вчинків. Підлітки, схильні до ризику, не замислюються про довгострокові наслідки, що може призводити до порушення закону або загрози їхньому здоров'ю [45]. Ще однією важливою особливістю являється емоційна нестабільність, яка впливає на схильність до девіантної поведінки.

Підлітковий період характеризується значними емоційними змінами, коли підлітки можуть відчувати перепади настрою, депресивні епізоди або сильну тривожність. Вольнова підкреслює, що такі підлітки схильні до агресивної поведінки як засобу вираження своїх емоцій або вирішення конфліктних ситуацій [34]. Агресія може бути як вербальною, так і фізичною. Часто вона виникає у відповідь на почуття безсилля або відсутності контролю над власним життям. У таких випадках агресія стає способом виразити свій внутрішній протест або захиститися від зовнішнього тиску. Підлітки з емоційною нестабільністю можуть бути більш схильними до конфліктів з однолітками або дорослими, що підвищує ймовірність їхньої участі в девіантних групах або агресивних актах [47].

Агресивність — основний прояв девіантної поведінки у підлітків. Найчастіше це постійно підвищений рівень переживання саме внутрішньої агресії, незалежно від актуальних обставин, наслідком наявності та проявів якої є завдання шкоди оточуючим [56].

Девіантне поведіння в багатьох випадках характеризується підвищеною агресивністю, тривожністю, непримиренністю (ригідністю) і напористістю [55]. Така особистість буде намагатися понад усе відстоювати позицію своєї правоти — для неї існує тільки своя індивідуальна правда. Агресивність відштовхує інших людей і так дозволяє девіанту досягати своїх цілей. Але дуже часто агресивність є ознакою присутності різних страхів. Некерованість поведінки є однією з ключових ознак девіацій. Особи з девіантною поведінкою прагнуть контролювати ситуацію, щоб якомога швидше та будь-якою ціною задовольнити свої миттєві бажання. Взаємодіючи з оточуючими, вони часто демонструють некеровану поведінку, проявляючи роздратування, збудження та емоційне напруження. Це прагнення досягти своїх цілей якомога швидше суттєво знижує їх здатність логічно мислити та приймати обґрунтовані рішення [56].

Некерованість поведінки і підвищена агресивність є основними факторами, які призводять до розриву соціальних зв'язків у таких осіб. Часті

та різкі зміни настрою є ще однією характеристикою девіантної поведінки. Ці емоційні коливання виникають через те, що такі особи часто не можуть адекватно та адаптивно справлятися з обставинами. Оточуючі зазвичай опираються зухвалим та нахабним діям девіантів, що може призводити до майже миттєвого переходу від веселощів до роздратування, обурення або агресивних вчинків. Різкі зміни настрою у таких осіб формуються внаслідок постійного психологічного напруження та виснаження їх адаптивних ресурсів [57]. Емоційна нестабільність напряму впливає на здатність підлітка долати стресові ситуації [25]. Нездатність справлятися з емоційним напруженням може призвести до пошуку «легких» способів полегшення, таких як зловживання різними речовинами або вчинення антисоціальних дій.

Тому розвиток емоційної саморегуляції є важливим напрямком у профілактиці девіантної поведінки у підлітків [74].

Взаємини з батьками та прив'язаність є критично важливими факторами, які можуть впливати на розвиток девіантної поведінки у підлітків [67]. Дослідження показують, що позитивні батьківські відносини та безпечна прив'язаність сприяють емоційному розвитку підлітків і їхній соціалізації [15]. Підлітки, які отримують емоційну підтримку від батьків, зазвичай мають вищий рівень самооцінки та меншу схильність до девіантної поведінки [3]. На противагу цьому, батьківські відносини, що характеризуються емоційною дистанцією, насильством або недостатньою підтримкою, можуть призводити до формування небезпечних моделей поведінки [31]. Підлітки, які відчують відсутність емоційної прив'язаності, можуть шукати її в інших соціальних групах, які не завжди є конструктивними чи здоровими. Це може бути одним з факторів, що підвищують ризик залучення до девіантної поведінки [9].

Прив'язаність до батьків також має значний вплив на розвиток емоційної регуляції [49]. Підлітки з безпечними формами прив'язаності здатні краще управляти своїми емоціями, тоді як ті, хто переживає небезпечні форми прив'язаності, можуть виявляти агресію або девіантні вчинки у

відповідь на стресові ситуації. Таким чином, здорові батьківські відносини та позитивна прив'язаність є важливими аспектами, які можуть запобігати розвитку девіантної поведінки.

Згідно досліджень І. Кона, В. Оржеховської, В. Степанова та Т. Федорченко [38] проявлена схильність до девіантної поведінки є руйнівною рисою особистості, що притаманна індивіду з низьким рівнем адаптації, самооцінки, загальної задоволеності життям і високим рівнем тривожності. Такі люди можуть характеризуватися підвищеною чутливістю нервової системи, емоційною нестабільністю, застряганням на певних переживаннях, відсутністю здатності до самокритики, негативним сприйняттям себе, низьким рівнем осмисленості життя, а також схильністю до непрямой агресії, дратівливості й ворожості.

До основних індивідуально-психологічних характеристик, що сприяють розвитку девіантної поведінки у підлітків, можна віднести: негативне ставлення до соціальних норм (несприйняття, протест, нерозуміння), егоцентризм, завищені вимоги до інших, при цьому уникання відповідальності, хронічний емоційний дискомфорт, неефективна емоційна саморегуляція, схильність до конфліктів, тривожність та недорозвиненість комунікативних навичок. Також важливу роль у формуванні девіантної поведінки відіграють когнітивні спотворення реальності [35]. Ці психологічні особливості призводять до стійкої соціальної дезадаптації, яка проявляється у хронічних труднощах у важливих сферах життя, таких як міжособистісні стосунки, фізичне здоров'я, самореалізація, кар'єрний розвиток та професійна діяльність, а також у відсутності законослухняності. Девіантна поведінка розглядається як варіант медичної норми, не ототожнюється з психічними захворюваннями або патологіями, хоча може співіснувати з ними і проявлятися при різних порушеннях психічної діяльності [38].

Серед індивідуально-психологічних характеристик, що сприяють розвитку девіантної поведінки у підлітків, можна виділити: негативне ставлення до соціальних норм (відмова від їх прийняття, нерозуміння,

протест); егоцентризм, завищені вимоги до інших при одночасному уникненні відповідальності; хронічний емоційний дискомфорт і неефективність регулювання власних емоцій; схильність до конфліктів, тривожність та недостатній рівень розвитку комунікативних навичок; спотворене сприйняття реальності [35]. Ці психологічні особливості і формують стійку соціальну дезадаптацію особистості з проявами девіантної поведінки. Тобто мають прояви хронічної неуспішності в основних сферах життя: стосунках, фізичному здоров'ї, самореалізації, професійній орієнтації та працевлаштуванні, законослухняності. Девіантна поведінка аналізується як варіант медичної норми і не сприймається як психічне захворювання чи патологічний стан, проте вона може співіснувати з такими розладами і виявлятися на фоні різних порушень психічної діяльності [38].

Медична психологія поділяє відхилення у поведінці підлітків на патологічні (хворобливі) та непатологічні. Непатологічні відхилення зазвичай проявляються у підлітків, які мають деякі проблеми з нервовою системою. Хоча загальний фізичний стан буде у них в нормі, відхилення можуть бути спричинені психологічними травмами [61]. У таких підлітків можуть проявлятися підвищена агресивність, неадекватні реакції, розбещеність, лицемірство, озлобленість та заздрість. До основних ознак важковиховуваності належать лінь, неорганізованість, безцільне проведення часу, безвідповідальність, неуважність, емоційна нестабільність та слабка здатність протистояти негативному впливу оточення [63].

Слід зазначити значний вплив компаній підлітків на формування девіантної поведінки [68]. Зазвичай такі групи однолітків об'єднують підлітків, що мають схожий рівень розвитку та інтереси. Такі групи не лише зміцнюють, а й активно формують девіантні цінності та способи поведінки, справляючи істотний вплив на розвиток підлітків і стаючи важливими регуляторами їхньої поведінки. Втрата підлітками відчуття меж і чітких уявлень про те, що є допустимим, а що — ні, може призводити до непередбачуваних наслідків.

Існують особливі групи, які орієнтуються на моментальне забезпечення побажань, пасивне ставлення до труднощів і перекладання відповідальності на інших. Підлітки в таких групах часто проявляють зневагу до навчання, мають погані успіхи в навчанні, демонструють браваду через невиконання обов'язків. Уникаючи виконання домашніх завдань, допомоги по дому або відвідування занять, такі підлітки стикаються з великою кількістю «вільного часу». Проте, вони зазвичай не вміють продуктивно його використовувати[71]. Більшість таких підлітків не мають індивідуальних захоплень, не займаються в секціях або гуртках, не відвідують виставки та театри і читають дуже мало, причому їхні читання здебільшого обмежуються пригодницькими або детективними жанрами [72]. Беззмістовне проведення часу сприяє їхньому пошуку нових «гострих відчуттів». Споживання алкогольних напоїв, наркотичних та токсичних речовин є обов'язковою складовою підлітків з девіаціями. В основному вони використовують алкоголь як спосіб відзначити свої успішні виходи, хуліганство, бійки, а також дрібні крадіжки. Свої неадекватні вчинки підлітки виправдовують, бо зазвичай мають викривлене розуміння про поняття сміливості та мужності, моральності та справедливості[75].

Девіантна поведінка може супроводжуватися лише поверхневим усвідомленням моральних норм, що підкреслює необхідність формування у дітей і підлітків чітких моральних орієнтирів. Це включає виховання дотримання суспільних правил, порядності і взаємоповаги у міжособистісних стосунках, а також усвідомлення важливості життя і здоров'я як найвищих цінностей [79].

Висновок до розділу 1.

На основі аналізу наведених поглядів науковців можна зазначити основні фактори, що сприяють розвитку девіантної поведінки: соціально-економічні, психологічні та культурні аспекти, а також вплив сімейного оточення та однолітків. Ми виділили такі особистісні особливості

у підлітків, що мають значний вплив на формування девіантного поведіння, а саме: імпульсивність, агресивність, тривожність, низька самооцінка, погані відносини з батьками, не сформована безпечна прив'язаність, низькі комунікативні навички, емоційна неграмотність. Важливо зазначити, що девіантна поведінка не є ізольованим феноменом, а часто є відображенням більш широких соціальних проблем, таких як безробіття, насильство в сім'ї та недоступність якісної освіти. Дослідження свідчать, що зміна сімейних установок поведіння, адекватна соціальна підтримка, профілактичні програми та психосоціальні інтервенції можуть значно зменшити ризики виникнення девіантної поведінки серед підлітків.

Отже, до вирішення проблеми необхідно підходити комплексно, залучаючи фахівців різних галузей, зокрема соціальних працівників, психологів та педагогів. Таким чином, подальші дослідження в цій сфері повинні акцентувати увагу на інтеграції наукових знань у практичну діяльність для запобігання девіантній поведінці та підтримки підлітків у процесі їх соціалізації. Виходячи з проведеного аналізу, рекомендуємо реалізувати кілька тренінгів для підлітків, що можуть суттєво покращити їх соціальні навички та емоційну регуляцію, підвищити самооцінку і навчать справлятися з приступами агресії, особливо для тих, хто має девіації [83].

Тренінги з емоційної грамотності, які включають рольові ігри, допомагають учасникам усвідомлювати свої та чужі емоції. Заняття з йоги та різноманітні дихальні практики, арт-терапевтичні методи роботи з управління стресом сприятимуть зниженню психологічного напруження. Тренінги, що фокусуються на активному слуханні та конструктивному обговоренні, розвиватимуть комунікаційні навички та допоможуть розуміти оточуючих, а також коректно доносити свої думки, потреби, побажання. Командні ігри можуть бути корисними для формування соціальних навичок, а творчі завдання підвищать позитивну самооцінку. Ці заходи створять підтримуюче середовище, яке сприятиме особистісному розвитку підлітків з девіаціями. А

головне, що такі підлітки будь відчувати себе потрібними, важливими для дорослих, які хочуть щиро їм допомогти, а не насварити, присоромити або залякати.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ, ЩО ФОРМУЮТЬ ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ

2.1. Характеристика етапів та вибірки дослідження

Дослідження проводилось на базі Закладу освіти «Покровськобагачанський ліцей» Хорольської міської ради Лубенського району Полтавської області. У дослідженні брали участь вихованці 8 класу та 10 класу груп (n= 25) віком 13-15 років, серед них 48% дівчат та 52% хлопців (рис. 2.1.). Відповідно до розподілу за віком досліджено – 9 осіб (36%) – 13 річного віку, 3 осіб (12%) – 14 річного, 10 осіб (40%) – 15 річного віку, 3 підлітки (12%) – 16 річного віку (рис. 2.2).

Дослідження проводилось в три етапи:

I етап: аналіз наукової інформації щодо проблематики девіантної поведінки. Загалом проаналізовано доступні наукові джерела з теми.

II етап: проведення експериментально-психологічного тестування для виявлення схильності до девіантної поведінки у підлітків.

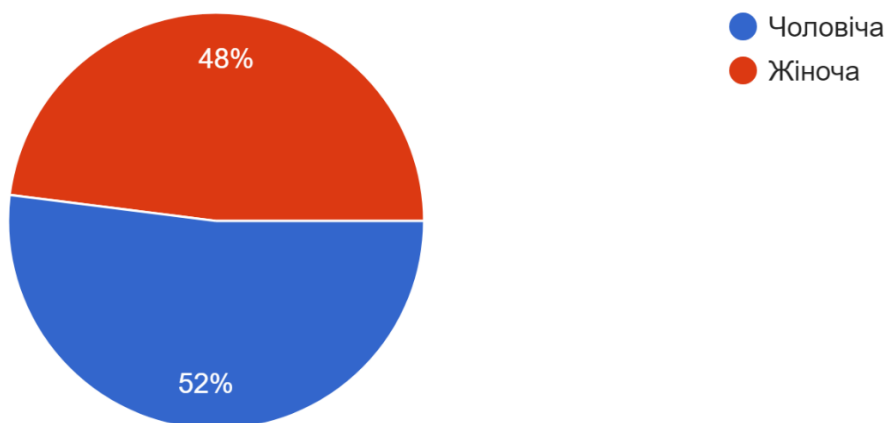

Рис. 2.1. Розподіл досліджуваної вибірки підлітків за статтю

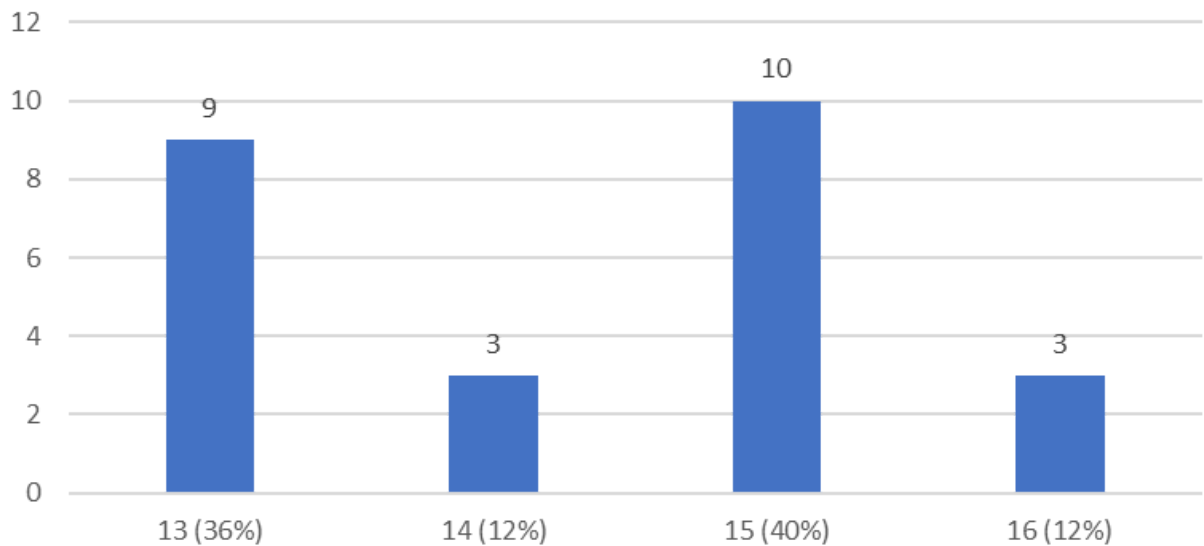

Рис. 2.2. Розподіл досліджуваної вибірки підлітків за віком

На даному етапі ми відібрали методики, спираючись на діагностичні критерії, виділені у результаті теоретичного аналізу. Так само був здійснений відбір респондентів для дослідження, проведено аналіз результатів дослідження.

На цьому етапі дослідження спочатку учням було запропоновано пройти опитування відповідно до мети і завдань роботи. Діагностичні методики були підібрані таким чином, щоб стало можливим ефективно дослідити особистісні характеристики підлітків на наявність чи відсутність у них проявів девіантної поведінки. Ми використовували:

1. Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки О.М. Орела [49]; 2. Опитувальник рівня агресивності А. Басса та А. Даркі [50]; 3. Опитувальник GAD-7 для скринінгу тривожного розладу [101]; Опитувальник “Підлітки про батьків” Ерл С. Шефер [3].

Отримані дані аналізували за допомогою методів статистичного аналізу, використовували показники дескриптивної статистики: мінімум, максимум, мода, середнє значення, середнє квадратичне відхилення; для дослідження нормальності розподілу застосовували розподіл Гауса, різниці між вибірками дівчата та хлопці використовували показник Манна-Уїтні та для аналізу

даних між дослідженими методиками використовували регресійний аналіз – для встановлення лінійності зв'язку між показниками та кореляційний аналіз Спірмена (непараметричний, призначений для малих вибірок) та факторний аналіз. Розрахунки виконували у програмах SPSS Statistics 29/0/1/0 та MS Excell 10.

III етап: інтерпретація отриманих результатів, представлення розробленого групового тренінгу для профілактики проявів девіантної поведінки у підлітків та результати його впровадження, а також запропоновано методичні рекомендації батькам/опікунам щодо виховання підлітків схильних до такої поведінки. Так само на цьому етапі дослідження відбулось формулювання висновків й оформлення магістерської роботи.

Таким чином виконання роботи включає 3 етапи, вибірку підлітків 25 осіб однієї групи, у дослідженні використали чотири діагностичні методики, виконали статистичний аналіз даних, розробили тренінг та провели його апробацію, підготували рекомендації батькам, оформили висновки роботи.

2.2. Опис методик дослідження

У процесі реалізації поставлених завдань, ми виконали дослідження та аналіз даних за допомогою наступних методик:

1. Опитувальник «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О.М. Орел) [50], що призначений для проведення дослідження схильності підлітків до девіантної поведінки. Дана методика є стандартизованим опитувальником. Шкали опитувальника поділяються на змістовні і допоміжні.

Змістовні шкали направлені на вимірювання психологічного комплексу зв'язаних між собою форм девіантної поведінки, соціальних та особистісних установок, які закріплені поведінковими проявами. Допоміжна шкалиа призначена для виміру схильності досліджуваного давати про себе соціально бажану відповідь. Методика включає в себе чоловічий та жіночий варіанти

опитувальника, для того щоб встановити гендерні відмінності та їх особливості. За допомогою цієї методики ми можемо на основі семи (чоловічий варіант) та восьми шкал (жіночий варіант), визначити: 1) установку на соціально бажану відповідь; 2) схильність до подолання норм і правил; 3) схильність до адиктивної поведінки; 4) схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки; 5) схильність до агресії і насильства; 6) вольовий контроль емоційних реакцій; 7) схильність до делінквентної поведінки; 8) прийняття жіночої соціальної ролі (опитувальник – жіночий варіант). Також даний опитувальник включає в себе «замасковані» пункти, які не інтерпретуються.

2. Опитувальник рівня агресивності А. Басса та А. Даркі (адаптація А.К. Осницького) [51] призначений для діагностики агресивних та ворожих реакцій. Під агресивністю розуміється властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єктно-об'єктних відносин. Ворожість розуміється як реакція, що розвиває негативні почуття та негативні оцінки людей та подій. Створюючи свій опитувальник, що диференціює прояви агресії та ворожості, А. Басс і А. Даркі виділили такі показники та форми агресії: 1. Фізична агресія — використання фізичної сили проти іншої особи. 2. Непряма агресія — агресія, манівцем спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована. 3. Роздратування — готовність до прояву негативних почуттів за найменшого збудження (запальність, грубість). 4. Негативізм — опозиційна манера у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти звичаїв і законів. 5. Образа — заздрість та ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії. 6. Підозрілість — в діапазоні від недовіри та обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і завдають шкоди. 7. Вербальна агресія — вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози). 8. Почуття провини або Аутоагресія — висловлює можливе переконання суб'єкта у цьому, що він є поганою людиною, що чинить зло, а також докори

совісті, що відчуються ним. Опитувальник не вільний від мотиваційних перекручень (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю). Потребує додаткової перевірки на надійність отриманих результатів за допомогою інших методик. Застосування даного опитувальника в роботі з підлітками, учителями, батьками є достатньо діагностичним і конструктивним для наступної корекційної роботи. До індексів ворожості та агресивності подаються також норми. Опитувальник включає 75 запитань із двома варіантами відповідей у кожному.

3. Опитувальник GAD-7 для скринінгу тривожного розладу [106] – Генералізований тривожний розлад 7 (GAD-7) – це коротке опитування для оцінювання симптомів тривожності у людини протягом останніх двох тижнів, яке включає в себе 7 запитань, кожне з яких оцінює тяжкість симптомів за вказаний період згідно бальної системи. Загальна оцінка GAD-7 для семи пунктів коливається від 0 до 21 балу, де результат у 0–4 бали – без симптомів, 5–9 балів – легкі симптоми, 10–14 балів – помірні симптоми, більше 15 балів – клінічно значимі симптоми.

4. Опитувальник «Підлітки про батьків» Ерл С. Шефер (ППБ, ADOR) [84] дозволяє виявити установки, поведінку й визначити, як бачать своїх батьків діти підліткового віку. Даний опитувальник базується на положенні про те, що виховний вплив батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних: прийняття — емоційне відкидання, психологічний контроль — психологічна автономія, прихований контроль — відкритий контроль. При цьому під прийняттям мається на увазі безумовно позитивне ставлення до дитини незалежно від очікувань батьків. Емоційне ж відкидання розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до нього любові й поваги, а, подекуди, просто ворожість зі сторони батьків. Поняття психологічного контролю позначає як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, так і ступінь послідовності в здійсненні виховних принципів. Опитувальник ППБ включає в себе I. 4 бланки по 50 питань (варіанти опитувальника): Бланк 1 — Оцінка

матері сином; Бланк 2 — Оцінка батька сином; Бланк 3 — Оцінка матері дочкою; Бланк 4 — Оцінка батька дочкою. II. Реєстраційний бланк; III. Бланк графіку оцінки підлітками виховного відношення матері/батька.

Реєстраційний бланк для заповнення окремо на кожного з батьків. Принципової різниці між формулюваннями висловлювань немає: стосовно матері всі твердження представлені в жіночому роді, а стосовно батька – у чоловічому. Причому бланки заповнюються окремо, спочатку, наприклад, заповнюють бланк, у якому відображається відношення до виховних принципів матері, потім цей бланк здається експериментаторові й тільки після цього видається аналогічний бланк, де зазначені положення повинні бути оцінені підлітком уже щодо виховних принципів батька.

Після проведеного опитування всі отримані дані зводяться на «оцінний аркуш». Потім, по кожному параметру підраховується арифметична сума сирих балів (POZ — позитивний інтерес, DIR — директивність, NOS — ворожість, AUT — автономність і NED — непослідовність). Далі сирі бали переводяться в стандартизовані відповідно до таблиць. Стандартизовані дані розташовуються від 1 до 5 і нормою є середнє значення, тобто 3. Якщо по параметрам вийшло 1-2 бали, то можна говорити, що він слабо виражений, якщо ж 4-5 — та вимірювана якість виражена цілком чітко. Потім будуються оцінні профілі відносин до матері або батька окремо.

Висновок до розділу 2

Вибірку складала вихованці 8 та 10 класу, віком 13-15 років, Покровськобагачанського ліцею, Хорольської міської ради, Лубенського району, Полтавської області, 48% дівчат та 52% хлопців. Дослідження провели у три етапи. I етап: аналізували наукову інформацію щодо проблематики. II етап: провели експериментально-психологічне тестування та виявили особистісні особливості, що впливають на прояви девіантної поведінки у підлітків. Використали 4 методики. III етап: інтерпретували результати тестування. Представили груповий тренінг. Здійснили аналіз

висловлювань та почуттів підлітків щодо проведеного тренінгу. Запропонували методичні рекомендації батькам/опікунам щодо комунікації та виховання підлітків для профілактики проявів такої поведінки.

РОЗДІЛ 3.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ, ЩО ФОРМУЮТЬ СХИЛЬНІСТЬ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1. Психологічний аналіз особистісних характеристик у підлітків

Відповідно до проведеного дослідження схильності підлітків до девіантної поведінки за опитувальником «Визначення схильності до девіантної поведінки» (О.М. Орела) в чоловічому та жіночому варіантах показано у таблиці 3.1 у вигляді загальних показників середнього значення (М) та стандартного відхилення (σ) за кожною із запропонованих у методиці шкал.

Шкали: у чоловічому варіанті 7 шкал, у жіночому варіанті 8 шкал, по яким можна визначити: 1) установку на соціально бажану відповідь; 2) схильність до подолання норм і правил; 3) схильність до адиктивної поведінки; 4) схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки; 5) схильність до агресії і насильства; 6) вольовий контроль емоційних реакцій; 7) схильність до делінквентної поведінки; 8) прийняття жіночої соціальної ролі (опитувальник – жіночий варіант). Далі за кожною шкалою сумарний бал порівнювали із тестовими нормами [50].

Відповідно до даних інтерпритації методики, при відхиленні кількості балів досліджуваного від показника М (Середнього значення по групі) за відповідною шкалою більше ніж на 1σ (стандартне відхилення), вимірювану психологічну характеристику вважали вираженою. Якщо індивідуальний бал досліджуваного за шкалою менший від М на одне значення стандартне відхилення (σ), то вимірювана властивість оцінюється як мало виражена.

Відповідно, якщо середнє значення (М) отримане у групі, наприклад дівчат, $>$ за стандартне відхилення (σ) норми на більше ніж «одну відповідну норму» σ , то поведінка у дівчат за даною шкалою відхиляється відносно

норми у бік вираженої; якщо на більше ніж «три відповідні норми» σ , то є відхиленою від норми у бік дуже різко вираженої; якщо $<$ на більше ніж «одну відповідну норму» σ , то є відхиленою від норми у бік малої вираженості, якщо $<$ на більше ніж «дві відповідні норми» σ , то є такою, що відхиляється від норми у бік різкого не вираження, якщо $<$ на більше ніж «три відповідні норми» σ , то є відхиленою від норми у бік такої що практично не виражається, що є проблемою.

Таблиця 3.1.

Загальні показники середнього значення (M) та стандартного відхилення (σ) за дослідженими шкалами, що визначають показник схильності підлітків до девіантної поведінки (за О. М. Орелом)

Номер шкали	1	2	3	4
Норма за шкалою ($M \pm \sigma$)	2,27$\pm$2,06	7,73$\pm$2,88	9,23$\pm$4,59	10,36$\pm$3,41
Дівчата				
Отримані дані ($M \pm \sigma$)	3,33 $\pm$ 1,92	8,83 $\pm$ 2,17	9,17 $\pm$ 3,66	10,92 $\pm$ 4,44
Відхилення від норми у групі M на (кількість σ)	1,27 (0,6)	5,95 (2,07)	4,58 (0,99)	7,51 (2,20)
Хлопці ($M \pm \sigma$)				
Отримані дані ($M \pm \sigma$)	4,54 $\pm$ 2,17	6,85 $\pm$ 2,83	7,15 $\pm$ 4,31	7,69 $\pm$ 3,88
Відхилення від норми M на (кількість σ)	2,48 (1,2)	3,97 (1,34)	2,56 (0,5)	4,28 (1,2)
Номер шкали	5	6	7	8
Норма за шкалою ($M \pm \sigma$)	12,47$\pm$4,23	8,04$\pm$3,29	7,17$\pm$4,05	-
Дівчата				
Отримані дані ($M \pm \sigma$)	12,50 $\pm$ 3,21	11,00 $\pm$ 3,67	7,00 $\pm$ 2,86	7,58 $\pm$ 2,43
Відхилення від норми M на (кількість σ)	8,27 (1,9)	7,71 (2,3)	2,95 (0,72)	-
Хлопці				
Отримані дані ($M \pm \sigma$)	10,62 $\pm$ 4,60	7,08 $\pm$ 2,71	8,00 $\pm$ 3,79	-
Відхилення від норми M на (кількість σ)	6,39 (1,5)	3,79 (1,15)	0,95 (0,98)	-

Високі показники за службовою шкалою і за основними шкалами (крім шкали 8) свідчать про сумнівну достовірність результатів, або про дисоціації у свідомості випробуваного відомих йому і норм поведінки.

Середнє значення (отримане) по групі дівчат за 1. Шкалою установки на соціально-бажані відповіді становить $M(\text{дівчат}) = 3,33$, що є **більшим** за σ (норма) = 2,06 на 1,27 бали, а отже **менше**, ніж на одне стандартне відхилення (σ) – 2,06 ($1,27 / 2,06$ становить 0,61 σ). Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми не більше «однієї відповідної норми» σ , і становить $0,61 < 1 \sigma$, то результат показує, що у групі дівчат установка на соціально бажані відповіді не має статистично достовірних відхилень.

Середнє значення по групі хлопців за 1. Шкалою установки на соціально-бажані відповіді становить $M(\text{хлопці}) = 4,54$, що є **більшим** за σ (норма) = 2,06 на 2,48 бали, а отже дещо більше, ніж на «одну σ » ($2,48 / 2,06$ становить 1,2 σ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** «однієї відповідної норми» σ , що становить $1,2 > 1 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі хлопців установка на соціально бажані відповіді є виражені.

Середнє значення по групі дівчат за 2. Шкалою схильності до подолання норм і правил становить $M(\text{дівчата}) = 8,83$, що є **більшим** за σ (норма) = 2,88 на 5,95 балів, що відповідає $5,95/2,88 = 2,07$ сигмам (σ) відповідної норми. Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** «двох відповідних норм» σ , що становить $2,07 > 2 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі дівчат схильність до подолання норм і правил є різко вираженою.

Середнє значення по групі хлопців за 2. Шкалою схильності до подолання норм і правил становить $M(\text{хлопці}) = 6,85$, що є **більшим** за σ (норма) = 2,88 на 3,97 балів, а отже дещо більше, ніж на «одну σ » відповідної норми ($3,97/2,88$ становить 1,34 σ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми

і **більше** «однієї відповідної норми» σ , що становить $1,34 > 1 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі хлопців установка на соціально бажані відповіді є вираженою.

Середнє значення по групі дівчат за 3. Шкала схильності до адиктивної поведінки становить M (дівчата) = 9,17, що є **більшим** за σ (норма) = 4,59 на 4,58 балів, і **менше** однієї σ відповідної норми ($4,17/4,59$ становить $0,99 \sigma$ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми і **менше** «однієї відповідної норми» σ , що становить $0,99 < 1 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі дівчат схильність до адиктивної поведінки виражається у межах статистичної норми.

Середнє значення по групі хлопців за 3. Шкала схильності до адиктивної поведінки становить M (хлопці) = 7,15, що є **більшим** за σ (норма) = 4,59 на 2,56 балів, і **менше** «однієї σ » відповідної норми ($2,56/4,59$ становить $0,5 \sigma$ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми і **менше** «однієї відповідної норми» σ , що становить $0,5 < 1 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі дівчат схильність до адиктивної поведінки виражається у межах статистичної норми.

Середнє значення по групі дівчат за 4. Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки становить M (дівчата) = 10,92, що є **більшим** за σ (норма) = 3,41 на 7,51 балів, і **більше** двох σ відповідної норми ($7,51/3,41$ становить $2,20 \sigma$ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** двох σ відповідної норми, що становить $2,20 > 2 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі дівчат схильність до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки є різко вираженим.

Середнє значення по групі хлопців за 4. Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки становить M (хлопці) = 7,69, що є **більшим** за σ (норма) = 3,41 на 4,28 балів, і **більше** однієї σ відповідної

норми (4,28/3,41 становить 1,2 σ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (М) отримане у групі > за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** однієї σ відповідної норми, що становить 1,2>1 σ . Таким чином результат показує, що у групі дівчат схильність до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки є вираженою.

Середнє значення по групі дівчат за 5. Шкала схильності до агресії та насильства становить М (дівчата) = 12,5, що є **більшим** за σ (норма) = 4,23 на 8,27 балів, і **більше** 1 σ відповідної норми (8,27/4,23 становить 1,9 σ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (М) отримане у групі > за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** однієї σ відповідної норми, що становить 1,9>1 σ . Таким чином результат показує, що у групі дівчат схильність до агресії та насильства є вираженою.

Середнє значення по групі хлопців за 5. Шкала схильності до агресії та насильства становить М (хлопці) = 10,62, що є **більшим** за σ (норма) = 4,23 на 6,39 балів, і **більше** однієї σ відповідної норми (6,39/4,23 становить 1,5 σ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (М) отримане у групі > за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** однієї σ відповідної норми, що становить 1,5>1 σ . Таким чином результат показує, що у групі хлопців схильність до агресії та насильства є вираженою.

Середнє значення по групі дівчат за 6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій становить М (дівчата) = 11,0, що є **більшим** за σ (норма) = 3,29 на 7,71 бал, і **більше** 2 σ відповідної норми (7,71/3,29 становить 2,3 σ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (М) отримане у групі > за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** двох σ відповідної норми, що становить 2,3>2 σ . Таким чином результат показує, що у групі дівчат шкала вольового контролю емоційних реакцій є різко вираженою.

Середнє значення по групі хлопців за 6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій становить М (хлопці) = 7,08, що є **більшим** за σ (норма) = 3,24 на 3,79 балів, і **більше** однієї σ відповідної норми (3,79/2,71 становить 1,15 σ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (М) отримане у

групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** однієї σ відповідної норми, що становить $1,15 > 1 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі хлопців схильність до агресії та насильства є вираженою.

Середнє значення по групі дівчат за 7. схильність до делінквентної поведінки становить M (дівчата) = 7,00, що є **більшим** за σ (норма) = 4,05 на 2,95 балів, і **менше** 1σ відповідної норми ($2,95/4,05$ становить $0,72 \sigma$ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми і **менше** однієї σ відповідної норми, що становить $0,72 < 1 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі дівчат схильність до делінквентної поведінки проявляється у межах статистичної норми.

Середнє значення по групі хлопців за 7. Схильність до делінквентної поведінки становить M (хлопці) = 8,00, що є **більшим** за σ (норма) = 4,05 на 3,95 балів, і **менше** однієї σ відповідної норми ($3,95/4,05$ становить $0,98 \sigma$ від відповідної норми). Таким чином середнє значення (M) отримане у групі $>$ за стандартне відхилення (σ) норми і **більше** однієї σ відповідної норми, що становить $0,98 < 1 \sigma$. Таким чином результат показує, що у групі хлопців схильність до делінквентної поведінки проявляється у межах статистичної норми.

Середнє значення по групі дівчат за 8. Прийняття жіночої соціальної ролі становить M (дівчата) = $7,58 \pm 2,43$. Так як показників норми у методиці не подано, то такий результат показує, що у групі дівчат Прийняття жіночої соціальної ролі в середньому складає близько 3σ , що підпадає під поняття нормального розподілу.

На рисунках 3.1 і 3.2. представлено міру відхилення індивідуальних результатів підлітків-дівчат від норми на кількість $\sigma \pm 3$. Таким чином, показано учнів, які виявили відхилення від норми більше $\pm 1\sigma$, отже тих, у кого вимірювана психологічна характеристика не виражена, мало виражена, виражена, різко виражена.

Рис. 3.2. Міра відхилення індивідуальних результатів підлітків-дівчат №7, 9-12 від норми на кількість $\sigma \pm 3$ за дослідженими шкалами: кольорові лінії показують кожного учня окремо під відповідним порядковим номером.

Відповідно до даних, представлених на рисунках 3.1 в учениці №1 (блакитна лінія) спостерігається відхилення від норми у кількох шкалах. Таким чином в учениці спостерігаються виражена установка на соціально бажану відповідь (шкала 1) – відхилення від норми складає $1,78\sigma$; мало виражена схильність до подолання норм (шкала 2) із відхилення від норми на $-1,68\sigma$; мало виражена схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) із відхиленням від норми на $-1,56\sigma$, а також спостерігається мало виражена схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $-1,74\sigma$, в тому числі зафіксовано мало виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $-1,06\sigma$ та **різко виражений** протилежно показник вольовий контроль емоційних реакцій (шкала 6) із відхиленням від норми на $-2,74\sigma$, а також мало виражену схильність до делінквентної поведінки (шкала 7) із відхиленням від норми на $-1,69\sigma$ і на кінець, виражене прийняття жіночої соціальної ролі (шкала 8) із відхиленням від норми на $1,4\sigma$. Таким чином учениця проявляє помірну тенденцію до подачі соціально-бажаних відповідей; схильна слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки, має добрий соціальний контроль поведінкових реакцій, не готова до реалізації саморуйнуючої поведінки, рідко відчуває вину в поведінкових реакціях. Тенденцій не виражає, не приймає насильство як засіб вирішення конфліктів, проте жорстко контролює прояви емоційних реакцій і чуттєвих потягів і має наявність делінквентних тенденцій та про низький рівень соціального контролю.

Відповідно до даних, представлених на рисунку 3.1 в учениці №2 (блакитна лінія) спостерігається відхилення від норми у наступних шкалах: мало виражена схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $-1,74\sigma$ та виражене прийняття жіночої соціальної ролі (шкала 8) із відхиленням від норми на $1,4\sigma$. Таким чином, невираженість агресивних тенденцій, та неприйнятність насильства як засоби

рішення проблем і нетиповість агресії як способу виходу з фруструючих ситуацій є типовим для цієї учениці.

В учениці №3 спостерігається виражений вольовий контроль емоційних реакцій (шкала 6) із відхиленням від норми на $1,22\sigma$, при цьому інші показники є в нормі, що говорить про слабкість вольового контролю емоційної сфери, про небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Крім того, це свідчить про схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки, про несформованість вольового контролю своїх потреб і чуттєвих потягів.

В учениці №4 спостерігається виражена схильність до делінквентної поведінки (шкала 7) із відхиленням від норми на $1,28\sigma$, при цьому інші показники є в нормі, що свідчать про схильність до ризику, виражену потребу в гострих відчуттях.

В учениці №5 спостерігається відхилення від норми за кількома шкалами: мало виражена установка на соціально бажану відповідь (шкала 1) – відхилення від норми складає $1,13\sigma$; виражена схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) із відхиленням від норми на $1,27\sigma$, а також спостерігається виражений показник відхилення у контролі емоційних реакцій (шкала 6) із відхиленням від норми на $1,22\sigma$, виражену схильність до делінквентної поведінки (шкала 7) із відхиленням від норми на $1,3\sigma$ і на кінець, мало виражене прийняття жіночої соціальної ролі (шкала 8) із відхиленням від норми на $-1,1\sigma$. Таким чином виявлена помірна тенденцію давати соціально-бажані відповіді, схильність випробовуваної до ілюзорно-компенсаторного способу рішення особових проблем та орієнтацію на чуттєву сторону життя, наявність «сенсорної спраги» та слабкість вольового контролю емоційної сфери, небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій та схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки. Учениця має наявність делінквентних тенденцій та низький рівень соціального контролю разом із схильністю до неприйняття власної жіночої ролі.

В учениці №6 всі показники в нормі, тому вона не представлена на рисунку 3.1.

В учениці №7 (рис. 3.2) спостерігається мало виражена схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $-1,22\sigma$, що свідчить про відсутність готовності до її реалізації та про відсутність тенденції до соматизації тривоги, відсутності схильності до реалізації комплексів вини в поведінкових реакціях.

В учениці №8 всі показники в нормі, тому вона відсутня на малюнку 3.2.

В учениці №9 спостерігається мало виражена схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) із відхиленням від норми на $-1,13\sigma$, що свідчить або про невираженість цих тенденцій, або про добрий соціальний контроль поведінкових реакцій..

В учениці №10 спостерігається **різко виражена** схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $2,08\sigma$, в тому числі зафіксовано мало виражене прийняття жіночої соціальної ролі (шкала 8) із відхиленням від норми на $-1,5\sigma$. Це свідчать про низьку цінність власного життя, схильності до ризику, вираженої потреби в гострих відчуттях, про садомазохістські тенденції або неправдивості поданих відповідей.

В учениці № 11 зафіксовано мало виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $-1,06\sigma$, що свідчить про неприйнятність насильства.

Учениця № 12 (рис.3.2) має мало виражену установку на соціально бажану відповідь (шкала 1) – відхилення від норми складає $-1,62\sigma$; виражену схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $1,24\sigma$, виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $1,30\sigma$ та мало виражене прийняття жіночої соціальної ролі (шкала 8) із відхиленням від норми на $-1,5\sigma$. Дані показники говорять про те, що випробовувана не схильна приховувати власні

норми і цінності, коректувати свої відповіді у напрямі соціальної бажаності проте схильна до ризику, має потребу в гострих відчуттях і може бути агресивно спрямована у взаємостосунках з іншими людьми.

На рисунках 3.3 і 3.4. представлено міру відхилення індивідуальних результатів підлітків-хлопців від норми на кількість $\sigma \pm 3$.

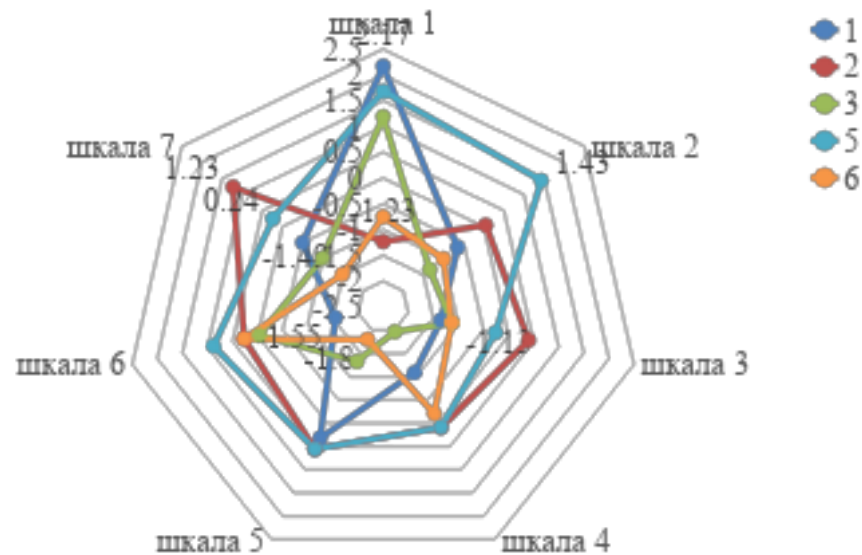

Рис. 3.3. Міра відхилення індивідуальних результатів підлітків-хлопців №1-6 від норми на кількість $\sigma \pm 3$ за дослідженими шкалами: кольорові лінії показують кожного учня окремо під відповідним порядковим номером.

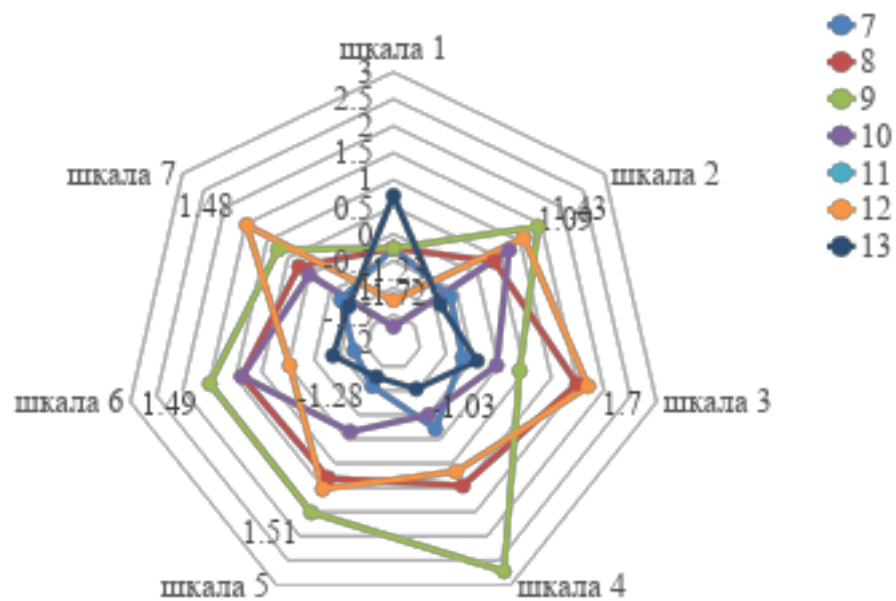

Рис. 3.4. Міра відхилення індивідуальних результатів підлітків-хлопців №7-10; 12,13 від норми на кількість $\sigma \pm 3$ за дослідженими шкалами: кольорові лінії показують кожного учня окремо під відповідним порядковим номером.

Таким чином показано учнів, які виявили відхилення від норми більше $\pm 1\sigma$, отже тих, у кого вимірювана психологічна характеристика не виражена, мало виражена чи виражена, різко виражена та дуже різко виражена.

Відповідно до даних, представлених на рисунку 3.3 в учня №1 (блакитна лінія) спостерігається **різко виражена** установка на соціально бажану відповідь (шкала 1) – відхилення від норми складає $2,17\sigma$; мало виражена схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) із відхиленням від норми на $-1,35\sigma$, а також спостерігається мало виражена схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $-1,09\sigma$ та мало виражений протилежно показник вольовий контроль емоційних реакцій (шкала 6) із відхиленням від норми на $-1,55\sigma$. Отримані показники говорить про тенденцію випробуваного демонструвати суворе дотримання, навіть малозначних соціальних норм, умисному прагненні показати себе в кращому світлі, про настороженість стосовно ситуацій

обстеження,, про добрий соціальний контроль поведінкових реакцій, схильності до ризику, виражену потребу в гострих відчуттях, жорсткий самоконтроль будь-яких поведінкових емоційних реакцій, чуттєвих потягів.

Відповідно до даних, представлених на рисунку 3.3 в учень №2 спостерігаються мало виражена установка на соціально бажану відповідь (шкала 1) – відхилення від норми складає $-1,23\sigma$, а також виражену схильність до делінквентної поведінки (шкала 7) із відхиленням від норми на $1,23\sigma$. Дані показники говорять про те, що випробуваний не схильний приховувати власні норми і цінності, коригувати свої відповіді в напрямку соціальної бажаності та про низький рівень соціального контролю.

В учня №3 спостерігається виражена установка на соціально бажану відповідь (шкала 1) – $1,19\sigma$; мало виражена схильність до подолання норм (шкала 2) із відхилення від норми на $-1,34\sigma$; мало виражена схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) – $-1,13\sigma$, а також мало виражена схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $-1,97\sigma$, в тому числі зафіксовано мало виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $-1,33\sigma$. Значення більші за 1σ за шкалою 1 свідчать про помірну тенденцію давати соціально-бажані відповіді. Результати за шкалою 2 показують схильність слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки. Інші показники говорять про добрий соціальний контроль поведінкових реакцій, відсутність готовності до реалізації саморуйнуючої поведінки, невираженість агресивних тенденцій, про неприйнятність насильства як засоби рішення проблем.

В учня №4 всі шкали в нормі, тому його результати не представлені на рисунку.

Учень №5 має відхилення від норми у кількох шкалах. Спостерігаються виражена установка на соціально бажану відповідь (шкала 1) – відхилення від норми складає $1,68\sigma$; виражена схильність до подолання норм (шкала 2)

із відхилення від норми на $1,43\sigma$; мало виражена схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) із відхиленням від норми на $-1,56\sigma$.

Значення більші за 1σ за шкалою 1 свідчать про помірну тенденцію давати соціально-бажані відповіді; за шкалою 2 — про вираженість нонконформістських установок випробуваного, про його схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, про тенденції «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати; від'ємні за шкалою 3 — про добрий соціальний контроль поведінкових реакцій.

Учень №6 має мало виражену схильність до подолання норм (шкала 2) із відхилення від норми на $1,00\sigma$; мало виражена схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) із відхиленням від норми на $-1,13\sigma$, в тому числі зафіксовано мало виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $-1,80\sigma$ та мало виражену схильність до делінквентної поведінки (шкала 7) із відхиленням від норми на $-1,47\sigma$. Таким чином відповіді за шкалою 2 показують схильність протиставляти власні норми і цінності груповим і «порушувати спокій»; від'ємні за шкалою 3 - про добрий соціальний контроль поведінкових реакцій, і також не агресивність, та несхильність до делінквентної поведінки. Відповідно до шкали 5 – не проявляє агресивної спрямованості у взаємостосунках з іншими людьми та не схильний до делінквентної поведінки.

Учень №7 має мало виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $-1,09\sigma$ та показник вольового контролю емоційних реакцій (шкала 6) із відхиленням від норми на $-1,25\sigma$, що свідчать про невираженість агресивних тенденцій, про неприйнятність насильства як засоби рішення проблем, про нетиповість агресії як способу виходу з фруструючих ситуацій та. жорсткий самоконтроль будь-яких поведінкових емоційних реакцій, чуттєвих потягів.

Учень №8 має мало виражену схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) із відхиленням від норми на $-1,49\sigma$. Таким чином має добрий соціальний контроль поведінкових реакцій.

Учень №9 має виражену схильність до подолання норм (шкала 2) із відхилення від норми на $1,43\sigma$; **різко виражена** схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $2,72\sigma$, в тому числі зафіксовано виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $1,51\sigma$ та виражений показник вольовий контроль емоційних реакцій (шкала 6) $-1,49\sigma$. Значення за шкалою 2 свідчать про схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, про тенденції «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати. Показники за шкалою 2 - про схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, про тенденції «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати. **Різко виражена** схильність по шкалі 4 свідчить про сумнівну достовірність результатів. Відповідно до шкали 5 - наявна агресивна спрямованість у взаємостосунках з іншими людьми, схильність вирішувати проблеми через насильство, використовувати приниження партнера у спілкуванні як засіб стабілізації самооцінки, та шкали 6 – про слабкість вольового контролю емоційної сфери, про небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій.

Учень №10 має виражену установку на соціально бажану відповідь (шкала 1) – відхилення від норми складає $1,72\sigma$. Очевидно, що випробовуваний не схильний приховувати власні норми і цінності, коректувати свої відповіді у напрямі соціальної бажаності.

Учень №11 не має відхилень, тому не представлений на рисунку 3.4.

Учень №12 має відхилення від норми у кількох шкалах. Спостерігаються мало виражена установка на соціально бажану відповідь (шкала 1) – відхилення від норми складає $-1,23\sigma$; виражена схильність до подолання норм (шкала 2) із відхилення від норми на $1,09\sigma$; виражена схильність до адиктивної поведінки (шкала 3) із відхиленням від норми на $-1,7\sigma$, в тому числі зафіксовано виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $1,05\sigma$ та виражену схильність до делінквентної поведінки (шкала 7) із відхиленням від норми на $1,48\sigma$.

Мало виражена установка на соціально бажану відповідь (шкала 1) говорить про те, що випробуваний не схильний приховувати власні норми і цінності, коригувати свої відповіді в напрямку соціальної бажаності, про його схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, про тенденції «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати. Більші за 1σ за шкалою 2 - про вираженість нонконформістських установок випробуваного, про його схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, про тенденції «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати. Значення більші за 1σ за шкалою 3 вказує на схильність випробуваного до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорнокомпенсаторного способу вирішення особистісних проблем. свідчать про орієнтацію на чуттєву сторону життя, про наявність «сенсорної спраги», про гедоністично орієнтовані норми і цінності. Виражена схильність (шкали 5,6) свідчать про агресивну спрямованість особи у взаємостосунках з іншими людьми, про схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства та високу готовність до реалізації деліквентної поведінки.

Учень №13 має мало виражену схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4) із відхиленням від норми на $-1,03\sigma$, в тому числі зафіксовано мало виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) із відхиленням від норми на $-1,28\sigma$. Очевидна відсутність готовності до реалізації саморуйнуючої поведінки, відсутність тенденції до соматизації тривоги, відсутність схильності до реалізації комплексів вини в поведінкових реакціях та невираженість агресивних тенденцій, про неприйнятність насильства як засоби рішення проблем, про нетиповість агресії як способу виходу з фруструючих ситуацій.

Таким чином відсоток учнів готових представляти себе в найсприятливішому світлі з погляду соціальної бажаності становить 4 (16%) учнів. Виражену схильність до порушення норм і правил мають учнів 2 (8%). З них, самоушкоджувальну і саморуйнуючу поведінку здатні проявляти 2

(8%) учнів, а до агресії і насильства схильні 3 (12%). Та відсоток учнів, що проявляють емоційну нестабільність власних поведінкових реакцій 4 (16%). Наявність деліквентних тенденцій та низький рівень соціального контролю виявляють 3 (12%) учнів.

Відповідно до методики діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького) досліджено сумарний показник агресивних реакцій, що включають шкали 1. Фізична Агресія; 3. Роздратування; 7. Вербальна агресія. Відповідно до ключів методики, нормою агресивності вважається величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 . При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує рівень прояву агресивності у підлітків.

На рисунку 3.5. представлено дані за показником агресивності для кожного учня окремо. Рівні лінії на графіку – це максимальний, середнє значення (М) та мінімальний рівень показника, що відповідає нормі (зазначений у методиці).

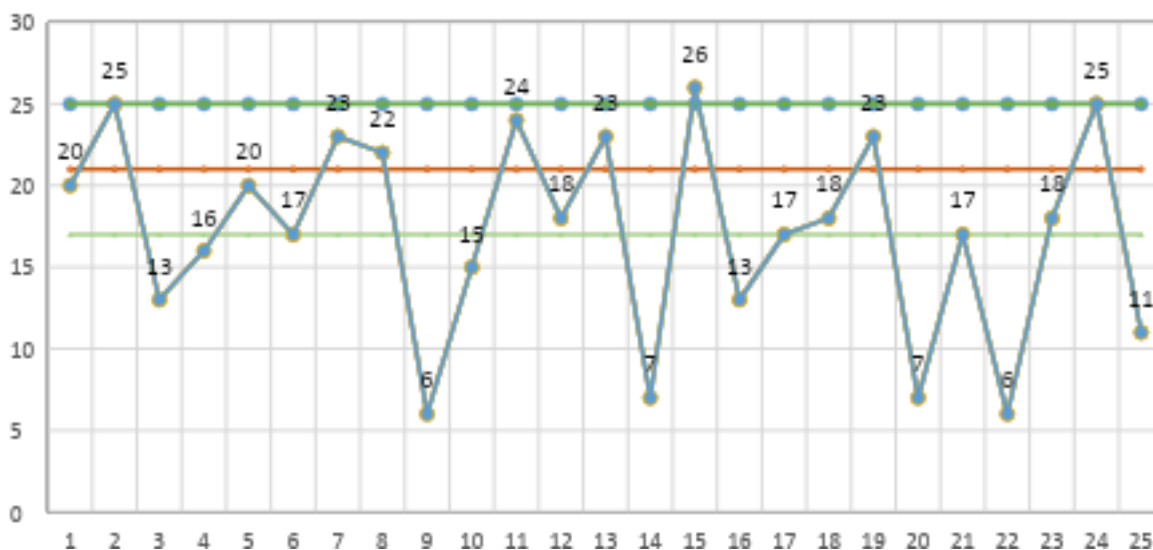

Рис. 3.5. Індекс агресивності для кожного учня окремо, відносно норми.

«Стрибаюча лінія» — дані по кожному із учнів, з увагою на стать. Перші 12 учнів – це дівчата, з 12 до 25 учня – це хлопці. Відповідно до представленого рисунку бачимо, що лише 1 учень (№ п/п: учень 15) має відхилення від максимального значення норми агресивності у бік збільшення

та 9 учнів (№№ п/п: учениці 3, 4, 9, 10; учні 14, 16, 20, 22, 25) мають відхилення від мінімального значення у бік зменшення.

Таким чином, очевидним агресором відповідно до даної шкали є учень, № 15 (індекс агресивності 26 при макс. нормі - 21 ± 4 бали (різниця 1 бал від верхньої межі норми) та найменш агресивні учні – є хлопець – №22 та дівчина №9 (індекс агресивності – 6 балів, що є меншим від нижньої межі норми на: 21 (норма) – 4 (відхилення, що вважаються нормальним) – 6 (отриманий результат) = 11 балів (різниця відносно нижньої межі норми). Інші 2 учнів – мають показник 7 балів – учень під №14 та учень №20 (індекс агресивності – 7 балів, що є меншим від нижньої межі норми на: 21 (норма) – 4 (відхилення, що вважаються нормальним) – 7 (отриманий результат) = 10 балів (різниця відносно нижньої межі норми). Ще один учень – №25 виявив особистісний індекс агресивності 11 балів, що є меншим від нижньої межі норми на: 21 (норма) – 4 (відхилення, норма) – 11 (отриманий результат) = 6 балів (різниця відносно нижньої межі норми).

Учениця №3 і учень №16 показали індекс агресивності на рівні 13 балів, що є меншим від нижньої межі норми на: 21 (норма) – 4 (відхилення, що вважаються нормальним) – 13 (отриманий результат) = 4 бали (різниця відносно нижньої межі норми); учениця № 10 – має різницю від мінімально допустимого показника норми відповідно 3 бали та учениця №4 – 2 бали.

Таким чином 10 учнів показують рівні агресивності які відрізняються від норми у бік збільшення його прояву (1 учень) на +1 бал; та у бік зменшення його прояву (9 учнів) від -1 до -11 балів.

На рисунку 3.6. представлено результати індексу ворожості для кожного учня окремо, відносно норми. Відповідно до ключів методики, нормою ворожості вважається величина її індексу, що дорівнює $6,5-7 \pm 3$.

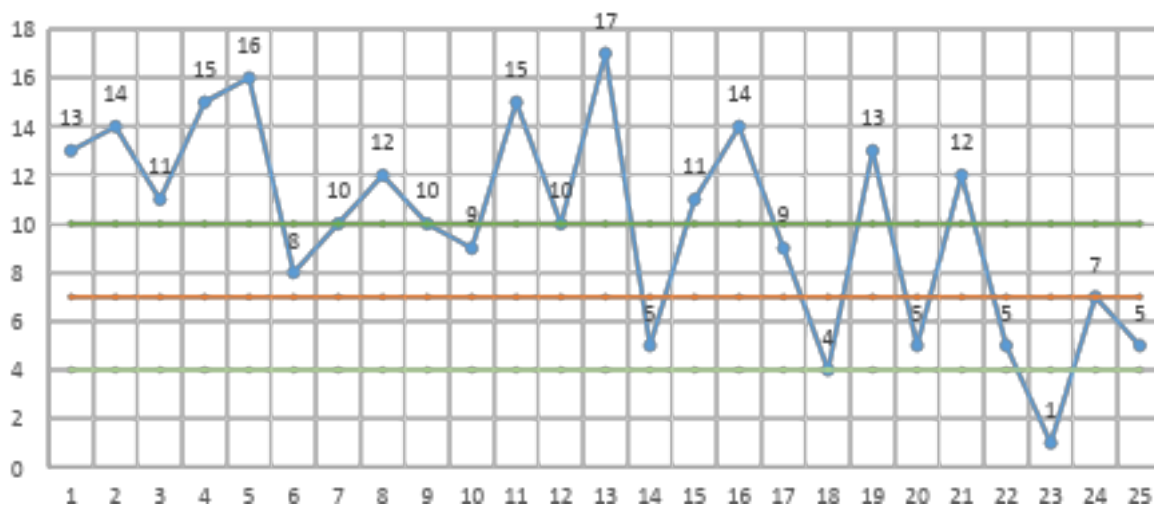

Рис. 3.6. Результати дослідження щодо індексу ворожості для кожного учня окремо, відносно норми.

Так як нормою проказника ворожості є величина від 4 до 10 балів ($6,3-3=3,5$, заокруглюємо до цілого числа 4 та $6,5+3=9,5$, приблизно 10), то отримані результати представлено у вигляді діаграми із відхиленнями від середнього значення по вибірці. Помітно, що у дослідженій групі підлітків є такі учні що виявляють більший за норму показник ворожості та такі, що виявляють недостатню ворожість відносно норми.

Таким чином показник ворожості у багатьох учнів є таким, що перевищує межі нормального. Таких учнів є 12. Їх показники відрізняються від верхньої межі норми від +1 (два учні №3 та №15) до +6 (учениця №8 та учень №21) =+2 бали; учениця №1 =+3 бали; учениця №2 та учень №16 =+4 бали; учениці №4 та №11 =+5 балів; учениця №5 =+6 балів. Також показник ворожості, що є нижчим від межі нормального зареєстрований у учня №23 =-3 бали.

Таким чином, бачимо, що лише 1 учень має відхилення від мінімального значення норми ворожості у бік зменшення та 12 учнів мають відхилення від максимального значення норми показника у бік збільшення рівня ворожості. Очевидно, що досліджені учні виявляють достатньо високі показники ворожості у групі. Загалом дівчата (7 осіб) є більше проявляють ворожість, ніж хлопці (5 осіб). Отже, ворожість як загальна негативна,

недовірлива позиція стосовно оточуючих встановлена у дослідженій вибірці серед 12 із 25 осіб (майже 50%), а агресія, як активні зовнішні реакції агресії стосовно конкретних осіб -у однієї учениці.

Відповідно до методики діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького) далі досліджено шкали 4. Негативізм. 8. Почуття провини або Аутоагресія у відсотках з увагою у подальшому на їх кореляційний взаємозв'язок з індексами агресивності та ворожості.

Результати досліджених даних представлено на рисунку 3.7. Прояв негативізму у поведінці чи рівень прояву аутоагресії або відчуття провини у підлітків максимальними та мінімальними отриманими показниками. Помітно, що показник негативізму у учнів є близьким до показника почуття провини або аутоагресії у багатьох з них, окрім деяких учнів.

Відповідно до рисунку 3.7 помітно, що 4 учениці (№№ 1, 2, 5, 11) характеризуються високим показником від 77,8% до 88,9% та 4 учнів (№№ 13, 16, 17, 22) мають схожий показник: 77,8-88,9%.

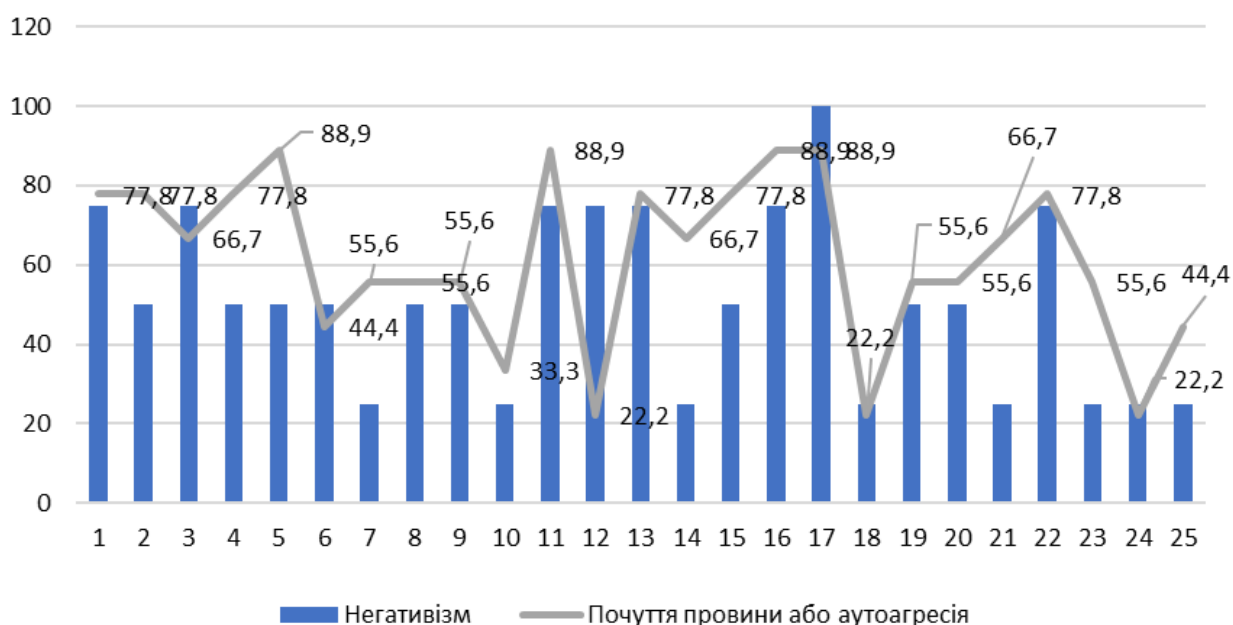

Рис. 3.7. Результати дослідження шкал негативізм та почуття провини для кожного учня окремо, у відсотках

Мінімальний показник становить 22,2 (у 2 учнів №18 та №24) і 33,3 (у 1 учениці №10). Щодо показників негативізму у половини учнів спостерігається видима різниця із показником провини або аутоагресії.

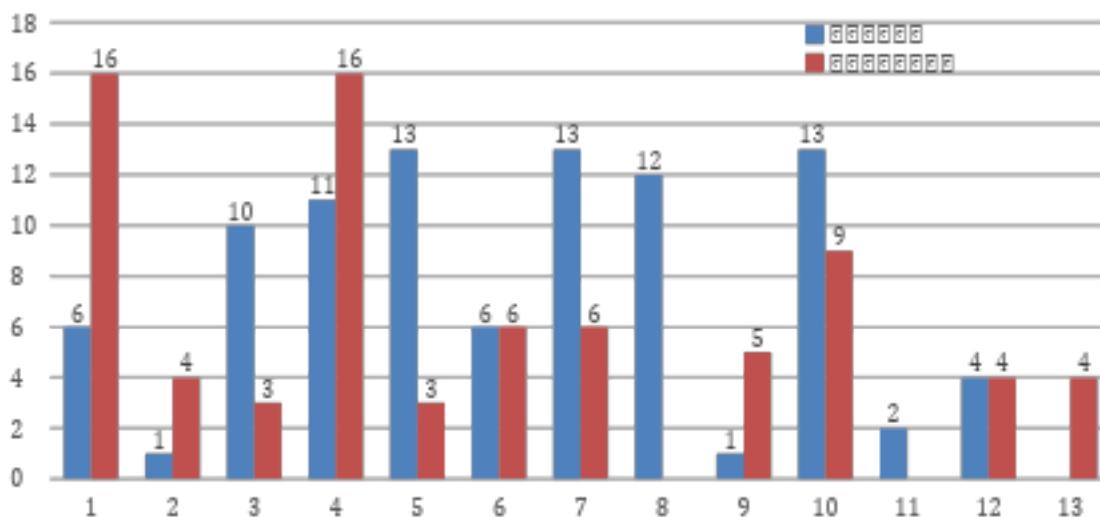

Рис. 3.8. Отримані результати дослідження за тестом для скринінгу тривожності GAD-7.

Відповідно до результатів проведеного дослідження за опитувальником GAD-7 для скринінгу тривожного розладу встановлено наступне (рис. 3.8.). Загальна оцінка GAD-7 для семи пунктів коливається від 0 до 21 балу, де результат у 0–4 бали – без симптомів встановлено у 6 хлопців (26%) та 5 дівчат (20%), 5–9 балів – легкі симптоми у 4 хлопців (16%) та 2 дівчат (8%), 10–14 балів – помірні симптоми у 5 дівчат (20%), більше 15 балів – клінічно значимі симптоми у двох хлопців (8%) та у 1 дівчини (4%).

Відповідно до результатів проведеного дослідження за опитувальником “Підлітки про батьків” Ерл С. Шефера вдалося виявити наступні установки, поведінку й визначити, як бачать своїх батьків діти підліткового віку.

Таким чином на наступних рисунках представлено розподіл балів від 1 до 5 за шкалами (POZ — позитивний інтерес, DIR — директивність, HOS — ворожість, AUT — автономність і NED — непослідовність), середній бал 3- вважається нормою. Так як інтерпретація є досить складною, необхідно

розглянути кожного досліджуваного учня окремо з метою виявити схожості. Відповідно до анкетування проводили оцінку лише матері. Результати учнів були розподілено за статтю та віком, а також за зростанням балу шкали позитивний інтерес, та по два-три учні показано на наступних рисунках (3.8-3.10). До уваги беруться лише найвищі показники 5. Показники 3 вважаються нормою. Всі однаково середні показники свідчать про гармонічне відношення мами до дитини, низькі або високі всі показники — вважаються недостовірним результатом.

Рисунок 3.9. демонструє результати дослідження матерів дівчат 13 річного віку. Таким чином важливо тут звернути увагу на двох учнів №10 та №12. У № 10 виражений показник позитивного інтересу. У № 12 дві шкали мають максимальний бал – позитивний інтерес на відстороненість.

№п/п	2	11	10	12
стать	ж	ж	ж	ж
вік	13	13	13	13
POZ	1	2	5	5
DIR	2	3	1	1
HOZ	4	4	2	2
AUT	4	4	4	5
NED	3	4	3	2

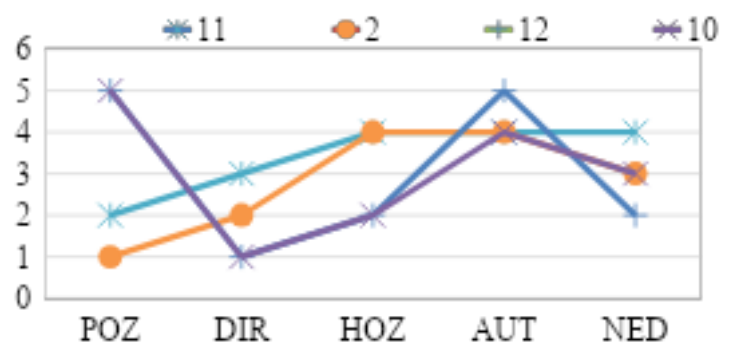

Рис. 3.9. Результати дослідження дівчат 13 річного віку щодо оцінки відношення до них матерів.

Високі результати за шкалою позитивний інтерес говорять про абсолютне позитивне відношення батьків до дитини, не залежно від вихідних очікувань мами. Разом з цим високий показник автономності говорить про відстороненість підлітка. За умов високих показників позитивного інтересу та автономності у виховному процесі батькам слід керуватися типом

темпераменту підлітка. Якщо це холеричний тип, що схильний до дисциплінарних порушень, то слід посилити контроль підлітка з боку батьків.

Рисунок 3.10. демонструє результати дослідження матерів дівчат 14 річного віку. Тут важливо звернути увагу на обох учениць, так як є високі показники: №7 за шкалою ворожисть та №3 за трьома шкалами – директивність, відстороненість і непослідовність.

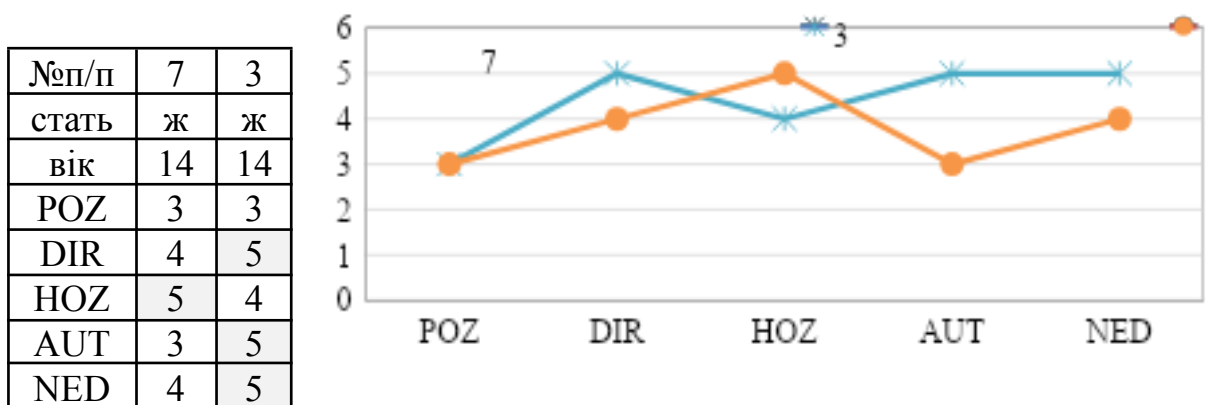

Рис. 3.10. Результати дослідження дівчат 14 річного віку щодо оцінки відношення до них матерів.

Підвищений показник за шкалою ворожисті свідчить про те, що присутнє негативне відношення до дитини, відсутність до неї любові та поваги. У цей момент дитина сприймає такі відносини як конфліктні. Рекомендовано проаналізувати які стосунки у дитини з іншими родичами, якщо вони є більш позитивні, то ефективним буде проходження курсу сімейної психотерапії, якщо дитина вважає, що всі до неї ставляться вороже, то є зміст працювати психологу з дитиною окремо. Перевага у трьох шкалах – директивність, автономність та непослідовність говорить про неприйняття та відстороненість у відносинах – що може вказувати на високий рівень непослідовності у вихованні, що веде до невротичних станів, або конфронтація може бути проявом вікової кризи, особливо якщо іде мова про старшого підлітка.

Рисунок 3.11. демонструє результати дослідження матерів дівчат 15 річного віку. На рисунку 3.11 варто звернути увагу лише на одну ученицю, №5, у якої переважають показники за шкалами позитивний інтерес та автономність. Отриманий результат свідчить про позитивне ставлення мами до дочки та про достатню автономність підлітка. Необхідно застосовувати більше контролю з боку батьків, якщо у цьому випадку підліток має темперамент холерика і схильний до порушення дисципліни.

Рисунок 3.12. демонструє результати дослідження матерів дівчат 16 річного віку. У учениці №1 збільшений показник по директивній шкалі, високий по ворожій, автономності та непослідовності.

Спостерігається відкрито-вороже відношення у стосунках мама-дочка; практика виховання такого роду із високою ймовірністю може призвести до відчуження дитини, а також емоційними та поведінковими порушеннями у формі проявлення агресії, асоціативної поведінки, занурення у себе, а після цього до парціальних чи глобальних порушень психічної адаптації.

Рисунок 3.13. демонструє результати дослідження матерів хлопців 13 річного віку.

№п/ п	6	8	9	4	5
стат ь	ж	ж	ж	ж	ж
вік	1 5	15	15	1 5	1 5
POZ	4	4	3	3	5
DIR	1	2	3	2	1
HOZ	1	1	2	2	1
AUT	4	4	3	3	5
NED	2	4	4	4	2

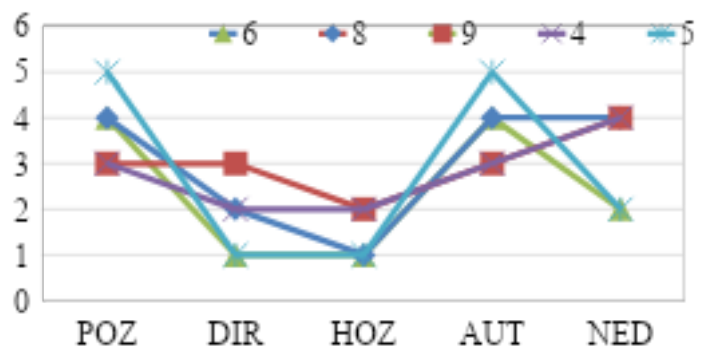

Рис. 3.11. Результати дослідження дівчат 15 річного віку щодо оцінки відношення до них матерів.

№п/п	1
стать	ж
вік	16
POZ	2
DIR	4
HOZ	5
AUT	5
NED	5

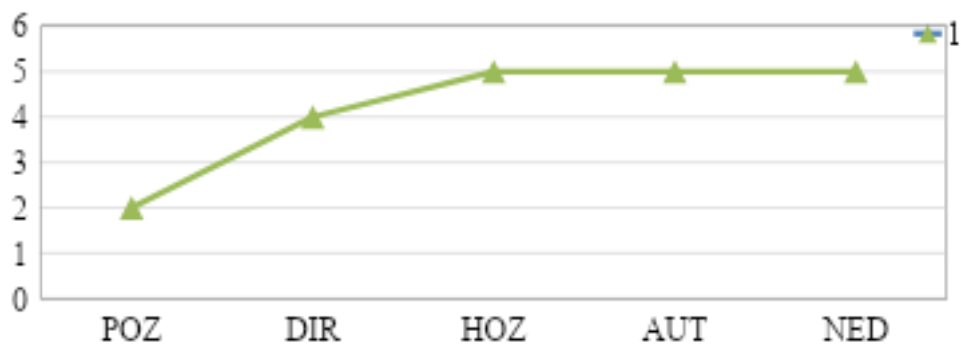

Рис. 3.12. Результати дослідження дівчат 16 річного віку щодо оцінки відношення до них матерів.

№п/п	1	2	2		
п	7	4	3	25	13
стат					
ь	ч	ч	ч	ч	ч
вік	1	1	1		
	3	3	3	13	13
POZ	2	2	5	2	3
DIR	3	3	4	2	5
HOZ	3	4	2	4	5
AUT	3	3	3	5	2
NED	3	4	2	3	5

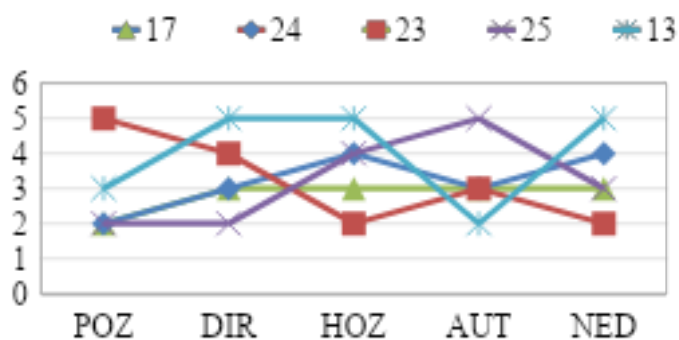

Рис. 3.13. Результати дослідження хлопців 13 річного віку щодо оцінки відношення до них матерів.

Необхідно звернути увагу на трьох із 5-ти 13 річних учнів, зокрема № 23 має високий показник за шкалою позитивний інтерес, що свідчить про позитивне ставлення мами до процесу виховання та визнання сил хлопця і проявлення хорошого ставлення у будь-яких обставинах; № 25 – де переважає автономність. Така модель виховання може бути прийнятною, якщо учень не схильний до порушення поведінки; № 13 має максимальні показники за шкалами директивність, ворожість та непослідовність. Перевага за цими

шкалами свідчить про виражений конфлікт Ініціатива дитини і його життєві запити подавляються мамою, що може призвести відчуження дитини від мами та емоційним і поведінковим порушенням. Рисунок 3.14. демонструє результати дослідження матері хлопця 14 річного віку. Відповідно до отриманих результатів в учня №14 спостерігаються високий показник за шкалою позитивного інтересу, що свідчить про абсолютне позитивне відношення батьків до дитини, не залежно від вихідних очікувань мами. Рисунок 3.15. демонструє результати дослідження матерів хлопців 15 річного віку. Тут варто звернути увагу на двох учнів: № 20, у якого спостерігається високий показник ворожості та №18, у якого спостерігаються високі показники у двох шкалах – директивність та непослідовність. Підвищений показник за шкалою ворожості свідчить про те, що присутнє негативне відношення до дитини, відсутність до неї любові та поваги. У цей момент дитина сприймає такі відносини як конфліктні. Рекомендовано проаналізувати які стосунки у дитини з іншими родичами, якщо вони є більш позитивні, то ефективним буде проходження курсу сімейної психотерапії, якщо дитина вважає, що всі до неї ставляться вороже, то є зміст працювати психологу з дитиною окремо. Високі показники за шкалами директивності та непослідовності, означають, що батьки пред'являють жорсткі, непослідовні вимоги, що у подальшому може відобразитися на самооцінці дитини.

Рисунок 3.16. демонструє результати дослідження матерів хлопців 16 річного віку. Високий показник відсторонення у хлопця №22 може свідчити про відсутність потреби у духовному теплі і участі мами по відношенню до дитини. Такий результат має насторожити, якщо у учня переважає холеричний темперамент і він схильний до порушень поведінки.

№п/п	1
стать	ч
вік	14
POZ	5
DIR	3
HOZ	2
AUT	4
NED	2

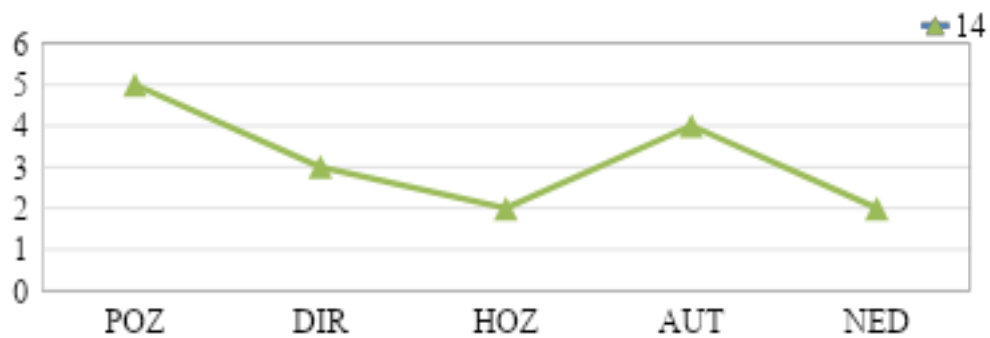

Рис. 3.14. Результати дослідження хлопців 14 річного віку щодо оцінки відношення до них матерів

№п/п	1	1	21	20	18
стат	5	9	21	20	18
ь	ч	ч	ч	ч	ч
вік	1	1	15	15	15
POZ	3	2	3	2	3
DIR	1	1	3	3	5
HOZ	3	2	3	5	4
AUT	4	3	2	4	3
NED	3	3	3	4	5

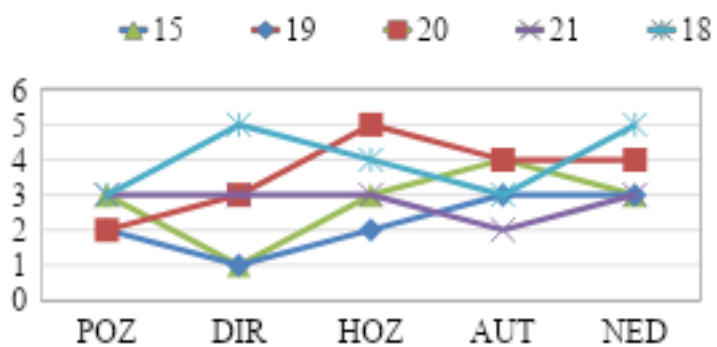

Рис. 3.15. Результати дослідження хлопців 15 річного віку щодо оцінки відношення до них матерів

№п/п	16	22
стат	ч	ч
ь	ч	ч
вік	16	16
POZ	3	3
DIR	1	1
HOZ	2	2
AUT	3	5

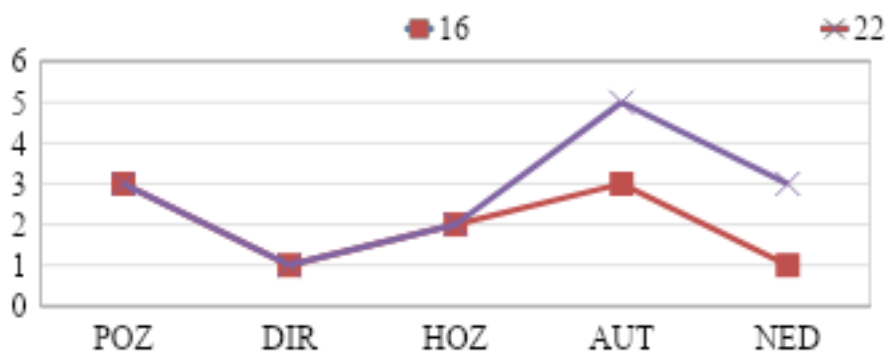

Рис. 3.16. Результати дослідження хлопців 16 річного віку щодо оцінки відношення до них матерів.

Відповідно до результатів проведеного дослідження за опитувальником “Підлітки про батьків” Ерл С. Шефера вдалося 5 учнів із вираженою установкою щодо думки про своїх батьків хоча б за одною шкалою із максимальним балом (у кожного учня шкала різна); у трьох учнів максимум балів спостерігався за 2-ма шкалами та у 2-х учнів за трьома. Увагу варто звернути на 5 учнів. Розглянемо інші особистісні особливості цих учнів:

№1, у якій спостерігається відкрито-вороже відношення у стосунках мама-дочка, що може призвести до прояву агресії, асоціативної поведінки, занурення у себе, а після цього до парціальних чи глобальних порушень психічної адаптації. Разом з цим учениця має високі показники прояву негативізму, підвищений індекс ворожості, відповідно до отриманих показників і форм агресії за А. Басса та А. Дарки, в той же час індекс тривожності має низький. За шкалою схильності до проявів девіантної поведінки за О.М. Орелом виявляє виражену схильність до агресії і насильства (шкала 5) та різко виражений показник вольової сфери, що вказує на невміння або небажання керувати власними емоціями;

№3, яка проявляє неприйняття та відстороненість у відносинах – що може вказувати на високий рівень непослідовності у вихованні, що веде до невротичних станів. Разом з цим учениця має високі показники прояву негативізму, підвищений індекс ворожості відповідно А. Басса та А. Дарки, індекс тривожності має помірний та за шкалами схильності до проявів девіантної поведінки за О.М. Орелом, учениця проявляє виражену слабкість вольового контролю емоційної сфери, небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій, схильна реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки, не може контролювати свої чуттєві потяги.

№7, у сім'ї якої, очевидно присутнє негативне відношення до дитини, вона сприймає відносини як конфліктні. При більш позитивних стосунках дитини з іншими родичами, ефективним буде проходження курсу сімейної психотерапії, якщо дитина вважає, що всі до неї ставляться вороже, то є зміст працювати психологу з дитиною окремо. Відповідно до результатів проведеного дослідження показників і форм агресії за А. Басса та А. Дарки, учениця має помірний прояв негативізму. Вона проявляє поіірний рівень тривоги; за шкалами схильності до проявів девіантної поведінки за О.М. Орелом, учениця проявляє мало виражену схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки (шкала 4), що свідчить про відсутність готовності до її реалізації та про відсутність тенденції до соматизації тривоги, відсутності схильності до реалізації комплексів вини в поведінкових реакціях.

№ 18, у якого спостерігаються високі показники у двох шкалах – директивність та непослідовність Батьки учня пред'являють жорсткі, непослідовні вимоги, що у подальшому може відобразитися на самооцінці дитини. При цьому в учня спостерігається низький рівень тривожності. Відповідно А. Басса та А. Дарки учень має середній рівень негативізму, та низький рівень ворожості. За шкалами схильності до проявів девіантної поведінки за О.М. Орелом (за цією методикою цей учень аналізувався під ермпком 6) має схильність протиставляти власні норми і цінності груповим і «порушувати спокій», має добрий соціальний контроль поведінкових реакцій, мало неагресивність; та несхильність до делінквентної поведінки.

№ 20, Так як показник ворожості в учня не є високим, дитина не сприймає такі відносини як конфліктні При цьому в учня спостерігається низький рівень тривожності. Відповідно А. Басса та А. Дарки учень має середній рівень негативізму, та низький рівень агресивності. За шкалами схильності до проявів девіантної поведінки за О.М. Орелом (за цією методикою цей учень аналізувався під номером 8) має добрий соціальний контроль поведінкових реакцій.

Висновок

Відповідно до проведеного дослідження схильності підлітків до девіантної поведінки за О.М. Орелом, відсоток учнів готових представляти себе в найсприятливішому світлі з погляду соціальної бажаності становить 4 (16%) учнів. Виражену схильність до порушення норм і правил мають учнів 2 (8%). З них, самоушкоджувальну і саморуйнуючу поведінку здатні проявляти 2 (8%) учнів, а до агресії і насильства схильні 3 (12%). Та відсоток учнів, що проявляють емоційну нестабільність власних поведінкових реакцій 4 (16%). Наявність деліквентних тенденцій та низький рівень соціального контролю виявляють 3 (12%) учнів.

Відповідно до методики діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки встановлено, що 10 учнів проявляють рівні агресивності, які перевищують за показники норми. Очевидним агресором відповідно є учень, під порядковим номером 15 (індекс агресивності 26 при максимальному значенні індексу норми – 21 ± 4 бали. Учні виявляють достатньо високі показники ворожості у групі. Загалом дівчата (7 осіб) є більш ворожими, ніж хлопці (5 осіб). Ворожість стосовно оточуючих встановлена у 12 із 25 осіб (майже 50%), а агресія стосовно конкретних осіб — у однієї учениці. Відсоток прояву ворожості у дівчат складає від 44,4 до 88,9 відсотків, який дещо нижчим відносно його складових шкал шкалами, що входять в цей індекс. Показник негативізму у учнів є близьким до показника почуття провини або аутоагресії у багатьох з них, окрім деяких учнів. Таким чином 4 учениці характеризуються високим показником від 77,8% до 88,9% та 4 учнів мають схожий показник: 77,8-88,9%.

Відповідно до результатів проведеного дослідження за опитувальником GAD-7 для скринінгу тривожного розладу встановлено наступне (рис. 3.8.). Загальна оцінка GAD-7 для семи пунктів коливається від 0 до 21 балу, де результат у 0–4 бали – без симптомів встановлено у 6 хлопців (26%) та 5 дівчат (20%), 5–9 балів – легкі симптоми у 4 хлопців (16%) та 2 дівчат (8%),

10–14 балів – помірні симптоми у 5 дівчат (20%), більше 15 балів – клінічно значимі симптоми у двох хлопців (8%) та у 1 дівчини (4%).

Відповідно до результатів проведеного дослідження за опитувальником “Підлітки про батьків” Ерл С. Шефера вдалося 5 учнів із вираженою установкою щодо думки про своїх батьків хоча б за одною шкалою із максимальним балом (у кожного учня шкала різна); у трьох учнів максимум балів спостерігався за 2-ма шкалами та у 2-х учнів за трьома. Увагу варто звернути на 5 учнів: У учениці №1 збільшений показник по директивній шкалі, високий по ворожій, автономності та непослідовності. Спостерігається відкрито-вороже відношення у стосунках мама-дочка, що може призвести до прояву агресії, асоціативної поведінки, занурення у себе, а після цього до парціальних чи глобальних порушень психічної адаптації. №3 Перевага у трьох шкалах – директивність, автономність та непослідовність говорить про неприйняття та відстороненість у відносинах – що може вказувати на високий рівень непослідовності у вихованні, що веде до невротичних станів. №7 Підвищений показник за шкалою ворожості свідчить про те, що присутнє негативне відношення до дитини, дитина сприймає відносини як конфліктні. При більш позитивних стосунках дитини з іншими родичами, ефективним буде проходження курсу сімейної психотерапії, якщо дитина вважає, що всі до неї ставляться вороже, то є зміст працювати психологу з дитиною окремо. №18, із високими показниками – директивність та непослідовність означає, батьки пред’являють жорсткі, непослідовні вимоги, що у подальшому може відобразитися на самооцінці дитини. № 20, із високим показником ворожості, дитина сприймає такі відносини як конфліктні.

3.2. Взаємозв’язок особистісних характеристик з проявами девіантної поведінки

З метою встановлення залежності між дослідженими раніше показниками було проведено регресійний аналіз, аналіз показників Манна

Уітні, кореляційний аналіз Спірмена та факторний аналіз. Далі отримані результати, що мали статистично достовірний зміст, представлено у таблиці 3.2. Дані слід розуміти таким чином, що мають лінійний зв'язок ті, між якими спостерігається статистично достовірний показник p-value менший або наближений до 0,05, а показник R є більшим від нуля.

Таблиця 3.2.

Регресивний багатомірний аналіз показників: індекс ворожості до інших досліджених показників

Індекс ворожості R= 0,99 (N=25)	b*	Ст. відх. b*	b	Ст.відх. b	t (1)	p-value
Індексу агресивності R= 0,465 F(1,23)=6,35; p<0,01	0,46	0,18	0,58	0,23	2,52	0,02
Негативізм R= 0,438; F(1,23)=5,46; p<0,02	0,43	0,18	0,46	0,20	2,33	0,02
Почуття провини або аутоагресія R= 0,553; F(1,23)=10,14; p<0,004	0,55	0,17	0,61	0,19	3,18	0,00
Тривога R= 0,476; F(1,23)=6,73; p<0,01	0,47	0,18	0,46	0,17	2,59	0,01
Роздратування R= 0,654; F(1,23)=17,23; p<0,00	0,65	0,15	0,72	0,17	4,15	0,00
Образа R= 0,945; F(1,23)=192,80; p<,00	0,94	0,068	0,79	0,05	13,8	0,00
Підозрілість R= 0,91; F(1,23)=116,92; p<0,00	0,91	0,08	0,95	0,08	10,8	0,00

Таким чином, виявлено зв'язок, наближений до лінійного між індексом ворожості та представленими у таблиці 3.2. показниками: індексом агресивності, негативізмом, почуття провини або аутоагресія, тривога, роздратування. Чим вищий показник регресії від нуля, тим тіснішим є зв'язок. Таким чином роздратування, образа і підозрілість визначають рівень ворожості у учня.

Таким чином варто дослідити чи показники ворожості та агресивності, відрізняються між собою відносно проявів у хлопців та у дівчат. Відповідно до цього був проведений розрахунок U-критерія Манна-Уїтні. H_0 : Статистично значимих відмінностей між результатами 1 та 2 груп немає. H_1 : Відмінності між результатами 1 та 2 груп статистично значущі.

Досліджуємо різницю у ворожості між дівчатами та хлопцями. $U_{\text{емп.}} = 189.5$; $U_{0.01} = 150.0$; $U_{0.05} = 179.0$; Приймається гіпотеза H_0 : Статистично значимих відмінностей між результатами 1 та 2 груп немає.

Дослідження відмінностей між дівчатами та хлопцями за індексом агресивності. $U_{\text{емп.}} = 283.0$; $U_{0.01} = 175.0$; $U_{0.05} = 207.0$; Приймається гіпотеза H_0 : Статистично значимих відмінностей між результатами 1 та 2 груп немає.

Встановлення різниці між показниками індексів ворожості та агресивності у всіх досліджених учнів. $U_{\text{емп.}} = 949.5$; $U_{0.01} = 778.0$; $U_{0.05} = 865.0$; Приймається гіпотеза H_0 : Статистично значимих відмінностей між результатами 1 та 2 груп немає. Таким чином припускаємо аналогію, що відмінностей за показником Манна Уїтні між дівчатами і хлопцями за рівнем тривоги не буде спостерігатися також.

Результати кореляційного аналізу за Спірменом показані у таблиці 3.3. Представлено показники, між якими спостерігався взаємозв'язок на початковому етапі аналізу за допомогою показників дескриптивної статистики, та такі, що виявили достовірні кореляційні взаємозв'язки середнього рівня із показником значимості $p < 0,05$.

Таблиця 3.3.

Результати кореляційного аналізу між дослідженими показниками із показником значимості $p < 0,05$.

Величини	Індекс ворожості	Індекс агресивності	Почуття провини або аутоагресія	Тривога
Індекс ворожості	-	0,465	0,553	0,476
Негативізм	0,438	-	0,549	-

З таблиці помітно, що взаємозалежними характеризуються такі прояви особистості як індекс агресивності та індекс ворожості $r=0,465$; $p<0,05$; Індекс ворожості та негативізм $r=0,438$; $p<0,05$ і тривога $r=0,476$; $p<0,05$, а також почуття провини $r=0,553$; $p<0,05$.

Ці показники мають пряму взаємозалежність середньої сили. Також негативізм достовірно корелює із почуттям провини або аутоагресією на середньому рівні $r=0,549$; $p<0,05$.

Відповідно до результатів проведеного факторного аналізу всіх досліджених раніше шкал і індексів, встановлено групи факторів, які спричиняють відхилення у поведінці. Результати аналізу показано на рисунку 3.17. З рисунку помітно, що фактори поділилися на 4 групи: індекс ворожості пов'язаний із почуттям провини; індекс агресивності також близький до цих показників. Можна припустити, що почуття агресивності та почуття ворожості супроводжуються певною мірою почуттям провини.

Рис. 3.17. Графік впливу досліджених показників один на одного (факторний аналіз)

Також з рисунку 3.17 помітно, що шкала установки щодо подачі соціально-прийнятних відповідей певною мірою є фактором для шкал ворожість, директивність та непослідовність і шкала прийняття жіночої ролі тісно співзалежить із шкалою ворожості. Таким чином можна припустити, що є певний взаємозв'язок саме між цими видами особистісний проявів учнів у формуванні певного характерного комплексу їх поведінки.

З рисунку також помітно, що шкала тривоги найбільше пов'язана із поведінкою характерною шкалі відстороненості. На кінець відповідно даного рисунку можна бачити певний лінійний зв'язок факторів: позитивне ставлення, ворожість та схильність до прояву агресивної поведінки та схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки, потім показник

вольового контролю емоційних реакцій, схильність до адиктивної поведінки та схильність до делінквентної поведінки.

3.3. Проведення системи заходів для профілактики схильності до девіантної поведінки: тренінг та методичні рекомендації батькам/опікунам

Тренінг для підлітків для профілактики проявів девіантної поведінки (Додаток Б). Групова форма роботи з підлітками являється однією з найпродуктивніших, швидких і цікавих для її учасників. Підлітки з задоволенням беруть участь в різноманітних активностях, розкриваються, проявляють свою креативність, усвідомлюють і краще пізнають себе, оточуючих [52].

Саме тому в контексті цієї роботи нами було запропоновано підліткам саме груповий тренінг для подолання проявів девіантної поведінки. Оскільки ми виділили такі особистісні особливості, що можуть впливати на прояви девіантної поведінки як невпевненість, тривога, агресивність, дискomунікація, самотність, вони і стали орієнтирами для тематики групових занять.

Сетінг: Кількість зустрічей: 4-6. Періодичність: щотижнево або кожні 2 тижні (день та час зустрічі незмінні). Кількість учасників: від 6 до 15 чоловік. Вік: з похибкою +/- 1–2 роки. Тривалість зустрічі: 1.5–2 години, в залежності від кількості учасників (1.5 – до 10 чоловік, 2 — більше 10 чоловік). Матеріали: згідно тематики тренінгу. Рекомендації по організації групової діяльності. Принципи роботи: 1. Безперервне мислення. Учні можуть по бажанню висловлювати свої роздуми на задану тему: одні починають, інші продовжують, доповнюють, уточнюють. Можна почати з простих суджень, а згодом перейти до аналітичних та проблемних висловлювань учнів.

2. Самостимулювання. Підлітки об'єднуються в групи та готують певну кількість запитань один одному. Згодом ведучий стимулює колективне оговорення.

3. Імпровізація. Учасники домовляються щодо однієї цікавої теми, що викликає в них певний інтерес; в довільній формі розвивають основні сюжетні лінії, маніпулюють подіями, по-різному інтерпретують зміст подій, що відбуваються, та ін.

4. Інструктування. Тренер встановлює правила в період виконання завдання. Вони регламентують комунікацію та поведінку учасників. Проте у останніх є можливість вносити свої пропозиції, доповнювати, критикувати, спростовувати думку своїх товаришів чи тренера.

5. Розподіл ролей. Ролі мають бути розподілені чітко згідно до рівня володіння тими знаннями, уміннями й навичками, які потрібні для виконання завдання.

6. Корекція позицій. Тренер або інші учасники можуть змінити думки інших учасників, прийнятих ролей, що не являються продуктивними та перешкоджають виконанню завдань.

7. Самоусунення тренера. Отже, визначено мету і зміст завдання, група має правила і норми комунікації під час його виконання, тож тренер має самоусунутися від прямого керівництва або ж взяти на себе роль учасника.

8. Розподіл ініціативи. Тобто створення однакових умов для прояву ініціативи всіма учасниками. Застосовувати в ситуації «придушеної ініціативи», коли позиційні виступи й атаки одних гасять ініціативу й бажання спілкуватися в інших.

9. Обмін ролями. Учасники обмінюються ролями (або функціями), які отримали під час виконання завдань. Також тренер має право повністю або частково передати свої функції групі учасників або окремому учаснику.

10. Мізансцена. Тренер активізує спілкування або ж змінює його характер за допомогою переміщення учасників у приміщенні в певному об'єднанні один з одним у ті чи інші моменти виконання творчої роботи.

Правила групи:

1. «Тут і тепер» – предметом розмови можуть бути тільки емоції, думки, почуття, що відбуваються в даний момент.
2. «Один в ефірі» – поважати думку іншого, говорить тільки один, я в цей момент слухаю.
3. «Я-висловлювання» – всі висловлювання будуються з використанням особових займенників «мені здається», «я думаю».
4. «Конфіденційність» – все, що говориться в групі, повинно залишатися всередині групи.
5. «Регламент» – дотримуватись часу, говорити тільки по темі.
6. Бути чемними, активними та відвертими.

Такі правила створюють комфортну атмосферу для всіх учасників, допомагають підтримувати порядок і сприяють продуктивній взаємодії під час групового тренінгу.

3.4. Психолого-педагогічні рекомендації батькам/опікунам для профілактики проявів девіантної поведінки у підлітків.

У підлітковому віці дитина проходить через серйозні фізичні, емоційні та соціальні зміни. Цей час характеризується формуванням її особистості, індивідуальності, цінностей, поглядів та поведінкових моделей. Цей період значно впливає на те, як підліток буде взаємодіяти з іншими, долати труднощі, будувати відносини та вирішувати проблеми. Активна участь батьків у цьому процесі надзвичайно важлива, адже підліткам потрібна постійна підтримка та орієнтири. Відсутність такої підтримки може призвести до емоційної відчуженості, девіантної поведінки чи впливу з боку однолітків та медіа. Ось кілька основних причин, чому батьківська підтримка є незамінною:

Батьки є головними носіями цінностей, які допомагають підліткам формувати моральні та етичні принципи, ухвалювати відповідальні рішення та визначати свої пріоритети.

Підлітки часто стикаються з емоційною нестабільністю. Батьківська підтримка сприяє зменшенню стресу, підвищенню самооцінки та розвитку емоційної стійкості. Відсутність уваги батьків може призвести до залучення підлітків у девіантні групи, де поширені експерименти з алкоголем, наркотиками та асоціальна поведінка. Натомість, активна участь батьків знижує ризик подібних проблем. Постійна взаємодія з батьками забезпечує дитині відчуття стабільності та безпеки, що є основою для її психологічного здоров'я та гармонійного розвитку.

Також важливо чітко визначити відповідальність батьків у вихованні дітей та підлітків. Батьки відповідальні за психологічний комфорт та емоційне благополуччя. Батьки повинні створити вдома атмосферу, де підліток може відкрито висловлювати свої думки й почуття, відчувати підтримку і прийняття. Батьки відповідальні за моральне та етичне формування. Батьки відіграють ключову роль у становленні моральних принципів і розумінні соціальних норм, які допомагають дитині оцінювати власні й чужі дії. Батьки відповідальні за розвиток відповідальності та самостійності. Виховуючи відповідальність за свої вчинки, батьки сприяють формуванню самостійності, важливої для майбутнього дорослого життя. Батьки відповідальні за формування здорових звичок. Батьки відповідають за прищеплення навичок здорового життя, контролю над емоціями та самодисципліни. Їхній приклад може значно впливати на вибір і поведінку підлітка. Батьки відповідальні за підтримку у навчанні та розвитку. Вони повинні заохочувати інтерес до освіти, розвивати здібності дитини та створювати сприятливі умови для навчання.

Пропонуємо кілька практичних порад для кращого розуміння підлітка, ефективної комунікації та позитивного впливу. Це може зміцнити ваші стосунки, зробити їх довірливими й теплими [23].

Зокрема, важливими є такі аспекти взаємодії з підлітками: прийняття їхніх емоцій, заохочення до співпраці, використання альтернатив покаранню та спільне вирішення проблем.

1. Прийняття почуттів підлітка

Ідентифікація думок і почуттів. Якщо дитина стикається з внутрішнім конфліктом або важким вибором, важливо визначити та озвучити її емоції. Наприклад: «Виглядає так, ніби ти розриваєшся: ти хочеш піти до подруги, але не хочеш розчаровувати інших». Реакція на почуття словами або вигуками. Іноді достатньо підтримки у формі вигуків, як-от «Ех!» «Йой!», що допоможе дитині відчувати, що її розуміють. Уявне рішення проблем. Коли немає реальної можливості змінити ситуацію, можна відволікти підлітка, уявивши можливе рішення. Наприклад: «Було б чудово, якби ти могла клонувати себе і піти одночасно в два місця!». Корекція поведінки зі співчуттям. Важливо одночасно підтримувати почуття дитини і нагадувати про зобов'язання. Наприклад: «Я розумію твоє бажання піти до друзів, але ти вже пообіцяла допомогти іншим».

2. Заохочення до співпраці.

Опис проблеми. Замість наказів корисно описати проблему, яку створює поведінка підлітка. Наприклад: «Коли музика така гучна, мені важко зосередитися». Висловлення своїх почуттів. Повідомляйте про свої емоції або незручності, щоб підліток міг зрозуміти вас: «Від цього шуму у мене болять вуха». Інформація про наслідки. Пояснюйте можливі негативні наслідки гучної музики, як-от: «Тривалий шум може зашкодити слуху». Пропозиція вибору. Наприклад: «Ти можеш зменшити гучність або закрити двері у свою кімнату». Гумор як альтернатива критиці. Замініть критику жартом або запропонуйте виконати завдання у віршованій формі.

3. Альтернативи покаранню.

Висловлювання своїх почуттів. Наприклад, замість того, щоб звинувачувати, можна сказати: «Мені боляче, коли зі мною розмовляють у такому тоні». Висловлення очікувань. Означте свої очікування щодо

ставлення підлітка. Підказка щодо виправлення помилки. Наприклад, запропонуйте підлітку вибачитися, якщо він кого-небудь образив. Надання можливості вибору. Наприклад, обговоріть способи покращення поведінки. Активні дії. Якщо поведінка підлітка не змінюється, припиніть розмову, вказавши, що не готові слухати образи.

4. Спільне вирішення проблем.

Вислуховування точки зору підлітка. Дозвольте йому висловити, чому він не дотримується обумовлених правил. Озвучення своєї точки зору. Поясніть, чому це важливо для вас, наприклад, через турботу про безпеку. Спільний «мозковий штурм». Запропонуйте дитині разом обдумати можливі рішення, які будуть зручні для всіх. Аналіз і вибір рішень. Відберіть з обговореного те, що підійде для реалізації. Пам'ятайте активна участь батьків у житті підлітка є основою для його гармонійного розвитку та формування успішної і відповідальної особистості.

3.5. Описовий аналіз почуттів та висловлювань підлітків щодо проведеного тренінгу

Після того, як ми проаналізували теоретичні джерела щодо теми кваліфікаційної роботи та реалізували психологічно-діагностичне тестування серед підлітків, нами було запропоновано проведення психологічного тренінгу з метою профілактики проявів девіантного поведіння, особливо у тих респондентів, що мають схильність до такої поведінки.

Згідно розділу 3.2. ми виділили саме такі актуальні для висвітлення в тренінгу теми, як: робота з самооцінкою, тривожністю, агресивністю та покращення навичок саморегуляції. Заняття пройшли під назвами: “Моя самооцінка, самоцінність”, “Я тривожусь, як допомогти собі в тривожних ситуаціях”, “Шляхи прийняття своєї агресивності та корекція неефективних її проявів”, “Покращення навичок саморегуляції та комунікації”.

Метою даного тренінгу було проведення психоедукаційної роботи щодо тематик, описаних вище. Також за мету ставили покращення комунікативних здібностей у підлітків, навчання ефективним технікам роботи з тривожністю та агресивністю, підвищення самооцінки у кожного учасника.

Ми використовували творчі та індивідуальні завдання, рольові ігри, групові дискусії для формування позитивних соціальних навичок та розвитку емпатії. Основна увага була зосереджена на тому, аби проведені заходи допомогли підліткам краще усвідомлювати власні емоції; розвили навички взаємодії з однолітками та сформуvalи позитивне ставлення до себе та оточуючих. Також важливим завданням було навчити позитивно вирішувати конфлікти.

Наші заняття були присвячені тому, як ефективно спілкуватись, слухати інших та прислуховуватись до себе; як власні емоції впливають на нас та наші стосунки; як довіра і підтримка сприяє груповій активності та успішності.

Завдяки тренінгу на розвиток комунікативних навичок вдалося значно поліпшити вміння підлітків виражати власні думки, активно слухати співрозмовника, розуміти невербальні сигнали, а також вести конструктивні діалоги. Після проведення тренінгу було відзначено підвищення рівня відкритості до взаємодії з однолітками, зменшення тривожності під час розмов та підвищення впевненості в своїх комунікативних здібностях. Підлітки, які раніше виявляли певні складнощі в спілкуванні, почали демонструвати більш виражену емпатію, а також покращили свої навички розв'язання конфліктів. Зниження рівня невпевненості, який був помітний у деяких учасників до початку тренінгу, підтверджує, що заходи з підвищення комунікації сприяли розвитку більш позитивного ставлення до соціальної взаємодії.

Тренінг, спрямований на роботу з тривожністю, допоміг учасникам навчитися розпізнавати сигнали власної тривоги, а також отримати ефективні інструменти для зниження напруженості в ситуаціях стресу. Методи

релаксації, глибокого дихання, а також вправи на усвідомленість дозволили значній частині підлітків усвідомити, як зосередженість на теперішньому моменті може допомогти знизити рівень тривожності.

Після тренінгу спостерігалось зменшення проявів тривожних реакцій, таких як уникнення ситуацій, які викликають занепокоєння, і поява більшої впевненості в подоланні щоденних труднощів.

Зміни свідчать про успішність впроваджених технік, адже учасники почали легше орієнтуватися у своїх емоційних станах та усвідомлювати можливості їх регулювання.

Робота з підвищення самооцінки продемонструвала значний вплив на ставлення підлітків до себе та своїх можливостей. Виконання вправ на визначення особистих досягнень, компліменти від учасників групи та ведення “позитивного щоденника” допомогли сформувати у підлітків більш позитивне ставлення до власних досягнень. Учасники тренінгу почали виражати більш позитивні судження про свої сильні сторони, що сприяло зниженню самокритичності. Загалом, підлітки стали виявляти вищу впевненість у своїх можливостях та менше боятися невдач. Це стало показником успішного засвоєння нових позитивних патернів мислення та покращення загальної самооцінки, яка є важливим компонентом особистісного розвитку в підлітковому віці.

Вправи на керування агресивністю сприяли поліпшенню емоційної регуляції, зниженню рівня імпульсивності та агресивних проявів у підлітків. Після завершення тренінгу учасники почали демонструвати краще усвідомлення своїх емоційних реакцій у конфліктних ситуаціях, а також навчилися більш конструктивно висловлювати незгоду та невдоволення. Використання технік саморефлексії, активного слухання та роботи з емоціями допомогли зменшити напруженість та кількість випадків конфліктної поведінки. Багато підлітків почали краще розуміти взаємозв'язок між внутрішніми переживаннями та реакціями, що стало основою для розвитку терпимості та більш контрольованої поведінки.

Описовий аналіз почуттів та висловлювань підлітків щодо результатів тренінгу показав, що проведені заходи сприяли підвищенню комунікативних навичок, зниженню тривожності, покращенню самооцінки та розвитку навичок самоконтролю в конфліктних ситуаціях.

Учасники стали більш усвідомлено підходити до своїх емоцій, навчилися позитивно сприймати власний досвід і результати, а також демонструвати кращу адаптацію до соціальних взаємодій.

Висновок до розділу 3

Відповідно до результатів проведеного регресійного аналізу виявлено зв'язок між індексом ворожості та індексом агресивності, негативізмом, почуттям провини, тривоги, роздратування. Показники ворожості та агресивності не відрізняються за проявом у хлопців та у дівчат за показником U-критерія Манна-Уїтні. Відповідно кореляційного аналізу за Спірменом встановлено взаємозалежність між індексами агресивності та ворожості ($r=0,465$; $p<0,05$); індексами ворожості та негативізму ($r=0,438$; $p<0,05$) і індексами ворожості та тривогою ($r=0,476$; $p<0,05$), а також із показником почуття провини ($r=0,553$; $p<0,05$). Останній показник також виявився взаємозалежним із показником негативізму на середньому рівні ($r=0,549$; $p<0,05$).

Відповідно до результатів проведеного факторного аналізу встановлено групи факторів, які спричиняють відхилення у поведінці. Таких факторів виявлено 4 групи:

1. індекс ворожості, почуття провини; індекс агресивності. Можна припустити, що почуття агресивності та почуття ворожості супроводжуються певною мірою почуттям провини.

2. Шкала установки щодо подачі соціально-прийнятних відповідей, шкала ворожість (HOZ), шкала директивність (DIR), непослідовність (NED) і шкала 8 прийняття жіночої ролі. Таким чином можна припустити, що є

певний взаємозв'язок саме між цими видами особистісний проявів учнів у формуванні певного характерного комплексу їх поведінки.

3. Шкала тривоги та шкала аутономності (AUT).

4. Наявний зв'язок факторів, схожий на лінійний: шкала (POZ) позитивне ставлення, шкала 5 ворожість та схильність до прояву агресивної поведінки та шкала 4 схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки, потім показник вольового контролю емоційних реакцій шкала 6, схильність до адиктивної поведінки шкала 2 та схильність до делінквентної поведінки шкала 7.

Відповідно до проведених заходів профілактики девіантної поведінки у досліджених підлітків був розроблений та проведений тренінг. Вважаємо, що мета проведеного тренінгового групового заняття була реалізована дуже позитивно, адже ми отримали багато приємних думок і оцінок зі сторони підлітків, що доводять це.

ВИСНОВКИ

1. В результаті проведеного аналізу поглядів науковців щодо проблеми девіантної поведінки було встановлено, що девіантна поведінка є соціально неприйнятною, не відповідає культурним традиціям, відхиляється від загальноприйнятих стандартів та норм суспільства. Прояви такої поведінки у підлітків залежать від ряду факторів: соціально-економічних, психологічних, культурних, впливу сімейного оточення та однолітків. Окремо слід виділити особистісні особливості, що також детермінують прояви девіантної поведінки, а саме: імпульсивність, агресивність, тривожність, низька самооцінка, стосунки з батьками, низькі комунікативні навички, емоційна неграмотність. Дослідження свідчать, що зміна сімейних установок, адекватна соціальна підтримка, профілактичні програми та психосоціальні інтервенції можуть значно зменшити ризики виникнення девіантної поведінки серед підлітків.

2. Для реалізації поставлених завдань щодо тестування особистісних особливостей підлітків та їхнього впливу на формування схильності до девіантної поведінки було проведено експериментально-психологічне дослідження 25 підлітків(12 хлопців та 13 дівчат). В процесі роботи ми використовували такі методики: визначення схильності до девіантної поведінки О.М. Орела, визначення показників і форм агресії А. Басса та А. Даркі, GAD-7 для скринінгу тривожного розладу та оцінок підлітками поведінки і ставлення до них батьків (ППБ/ADOR) Ерл С. Шефера.

3. Відповідно до отриманих результатів встановлено, що відсоток учнів готових представляти себе в найсприятливішому світлі з погляду соціальної бажаності становить 4 (16%) учнів. Виражену схильність до порушення норм і правил мають 2 (8%) учнів, з них, самоушкоджувальну і саморуйнуючу поведінку здатні проявляти 2 (8%), а до агресії і насильства схильні 3 (12%). Відсоток учнів, що проявляють емоційну нестабільність власних поведінкових реакцій — 4 (16%). Наявність деліквентних тенденцій

та низький рівень соціального контролю виявляють 3 (12%) учнів. Ворожість, як недовірлива позиція стосовно оточуючих встановлена у 12 із 25 осіб (майже 50%), а активна зовнішня реакція агресії стосовно конкретних осіб — у однієї учениці. Загальна оцінка тривожності учнів коливається наступним чином: 0–4 бали – без симптомів встановлено у 6 хлопців (26%) та 5 дівчат (20%), 5–9 балів – легкі симптоми у 4 хлопців (16%) та 2 дівчат (8%), 10–14 балів – помірні симптоми у 5 дівчат (20%), більше 15 балів – клінічно значимі симптоми у двох хлопців (8%) та у 1 дівчини (4%).

4. Згідно результатів регресійного та кореляційного аналізів виявлено взаємозв'язки між індексом ворожості та індексом агресивності ($r=0,46$; $p<0,05$), а також негативізмом, почуттям провини, тривоги, роздратування. Встановлено взаємозалежність між індексами ворожості та негативізму ($r=0,438$; $p<0,05$) і індексами ворожості та тривоги ($r=0,476$; $p<0,05$), а також індексами ворожості та показником почуття провини ($r=0,553$; $p<0,05$). Останній показник також виявився взаємозалежним із показником негативізму на середньому рівні ($r=0,549$; $p<0,05$).

5. Відмінностей між показниками ворожості та агресивності за їх проявом у хлопців та у дівчат за показником U-критерія Манна-Уїтні не було виявлено. Відповідно до результатів проведеного факторного аналізу встановлено 4 групи факторів, які спричиняють відхилення у поведінці. Можна припустити, що почуття агресивності та почуття ворожості супроводжуються певною мірою почуттям провини також є певний взаємозв'язок між особистісними проявами учнів: шкали 1, HOZ, DIR, NED, шкала 8., що формують характерний комплекс їх поведінки; Шкала тривоги є фактором прояву автономності AUT та спостерігається зв'язок наступних факторів, схожий на лінійний: POZ, шкала 5, шкала 4, шкала 6, шкала 2 шкала 7. Всього до уваги ми взяли 5 учнів, з проявами в поведінці яких була б корисна робота психолога. Таким чином, прояви девіантної поведінки підлітків значною мірою залежить від особистісних особливостей і вміння реагувати на труднощі та стресові ситуації.

6. Представлена у роботі система заходів у вигляді тренінгу є ефективним засобом для профілактики схильності до девіантної поведінки та корекції девіантної поведінки, що допомагають підліткам усвідомлювати свої емоції, вчать конструктивно долати труднощі та вирішувати конфлікти. А психолого-педагогічні рекомендації допоможуть батькам/опікунам розпізнавати ранні ознаки девіантної поведінки, сформувати здорові стосунки з дітьми, підтримувати їх емоційний стан і виховувати позитивні цінності. Це сприяє підвищенню самооцінку та самоцінності підлітків і зменшує ризик негативного впливу оточення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анголенко В. В. Сутність, причини та наслідки девіантної поведінки неповнолітніх у контексті розвитку системи пробації в Україні. Збірник наукових праць «Педагогічні науки». 2017. Вип. 77, т. 2. С. 142–148.
2. Андрусишин Р. М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Наукова праця. 2022. URL: <https://tinyurl.com/kkzhs7m2>
3. Анопрієнко О. В. Стиль батьківської поведінки як чинник виникнення і подолання хронічного стресу в підлітковому віці : дис. ... канд. психол. наук. 2017. С. 238-254.
4. Ар'єв Р. О. Причини агресивної поведінки дітей і підлітків. Педагогіка і психологія. 2010. № 1. С. 94-100.
5. Архулік В. Девіантна поведінка підлітків: демократичні свободи чи соціальні дефекти. Нова педагогічна думка. 2016. № 3. С. 58-62.
6. Асєєва Л. О. Арт-терапія як метод психологічної корекції девіантної поведінки підлітків. Наукова праця. 2021. URL: <https://tinyurl.com/mrdrss5s>
7. Білоус О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Чернігів : Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Шевченка, 2015.
8. Большакова А. М. Психологія особистісної реалізованості суб'єкта життєвого шляху : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 312 с.
9. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 88 с.
10. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2003.
11. Бурлак О., Купріян О., Макарик В. Про і для підлітків. Київ : Академія, 2021.
12. Великий англо-український словник / Є. І. Гороть, Л. М. Коцюк, Л. К. Малімон, А. Б. Павлюк. Вінниця: Нова книга ; Харків : Ранок, 2011. 1600 с.
13. Велитченко Л. К. Вступ до загальної психології: довідник. Одеса, 2009. 357 с.

14. Видра О. Г. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. 2010. 88 с.
15. Вінс В. А., Тороп О. С. Вплив сім'ї на формування девіантної поведінки в підлітків. Наукова праця. 2022. URL: <https://tinyurl.com/5cdadk8y>
16. Волошин М. Особливості девіантної поведінки підлітків в контексті різних стилів сімейного виховання. Науковий блог Національного університету «Острозька академія». 2013. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2013/osoblyvosti-deviantnoji-povedinky-pidlitkiv-v-konteks-ti-riznyh-styviv-simejnoho-vyhovannya/> (дата звернення: 5.10.2023).
17. Вольнова Л. М. Етапи соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків. 2012.
18. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. I. Теоретична частина. 2016.
19. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2016.
20. Гаркавенко Н. В., Собкова С. І. Соціальна психологія адиктивної поведінки : практичні завдання до курсу. 2019.
21. Гоженко Д. В. Причини та наслідки девіантної поведінки підлітків. Соціальна педагогіка: виклики ХХІ століття : матеріали Всеукр. студ. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 4 квітня 2014 р. Ч. 1. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. С. 27–33.
22. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Коло, 2008. 480 с.
23. Грінченко С. Я підліток. Відверта розмова з батьками : навч. посіб. Суми : Основа, 2020.
24. Гуцуляк Н. М., Матейчук Н. Г. Психологія : навч. посіб. Чернівці, 2019. 300 с.

25. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С. Л. Гумецька. Харків : Віват, 2019. 512 с.
26. Двіжона О. В. Вплив соціальних чинників на порушення психічного здоров'я дітей і підлітків. Психологічні перспективи. 2009. № 13. С. 107-114.
27. Домова П. Г. Психокорекційна робота з попередження агресивності дітей і підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2008. № 3. С. 3-8.
28. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості : навч. посіб. для студентів. Чернігів : ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. 156 с.
29. Електронна енциклопедія. Wikipedia : вебсайт. URL: <https://de.m.wikipedia.org/wiki/Pers%C3%B6nlichkeitseigenschaft>
30. Заброцький М. М. Основи вікової психології. Тернопіль : навчальна книга – Богдан, 2005. 112 с.
31. Калуська Л. Родинне сонцезолото : метод. порадник для роботи з батьками. Тернопіль : Мандрівець, 2010.
32. Католик Г. В. Дитяча і юнацька психотерапія: теорія і практика у сучасних наукових дослідженнях. 2-ге вид., доп. Львів : Астролябія, 2012. 311 с.
33. Кейн С. Х. Сила інтровертів. Тихі люди у світі, що не може мовчати / пер. з англ. Т. Заволоко. Київ : Наш Формат, 2016. 367 с.
34. Кові Ш. 7 звичок високоефективних підлітків. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015.
35. Когут Ю. В. Соціально-психологічні особливості саморегуляції підлітків. Наукова праця. 2019. URL: <https://is.gd/ckLgQd>
36. Колобич О. П. Загальна психологія : навч. посіб. Львів, 2018. 172 с.
37. Ком'яга А. В., Головка В. М. Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Наукова праця. 2022. URL: <https://tinyurl.com/mr3ufh5817>
38. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021.

39. Ліндсі К. Дорослі діти емоційно незрілих батьків. Київ : Видавництво Наталії Переверзевої, 2021.
40. Макарова Л. Л., Синельников В. М. Загальна психологія: метод. розробки семінарських занять : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005.
41. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. Київ : ВПУ «Київський університет», 2002.
42. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ : Либідь, 2011.
43. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Вінниця, 2004.
44. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2000.
45. Максименко С. Д. Якщо підлітку важко навчатись у школі : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2020.
46. Матяш-Заяц Л. П. Конфліктна компетентність як умова успішного попередження та розв'язання конфліктів у ранньому юнацькому віці. Психологія: зб. наук. пр. НПУ імені М. П. Драгоманова. 2004. № 24. С. 161–165.
47. Мізерна О. О. Корекційна тренінгова програма «Самовдосконалення» для подолання агресивних проявів серед підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2016. № 4. С. 37-43.
48. Науменко О. С. Структура Я-концепції особистості. Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості. 2010. Вип. 10, Ч. II. С. 287–293. ЖДУ ім. Івана Франка.
49. Ньюфелд Г., Матé Г. Тримайтесь за своїх дітей. Чому батьки мають бути важливішими за однолітків. Харків : Смакі, 2020. 384 с.
50. Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки. Орел О. М.

URL:

<https://vseosvita.ua/library/viznacenna-shilnosti-do-adiktivnoi-agresivnoi-delikventnoi-povedinki-a-n-orel-123428.html>

51. Опитувальник рівня агресивності. Басс А., Даркі А. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-diaagnostiki-pokaznikiv-ta-form-agresii-bassa-darki-23373.html>

52. Зязюн І. А., Крамущенко Л. В., Кривонос І. Ф. та ін. Педагогічна майстерність : підручник. Київ : Вища школа, 1997. 349 с.

53. Парфанович І. І. Наукові підходи до профілактики поведінкових девіацій як сфери соціальної роботи. Соціальна робота та освіта. 2016. Т. 3, № 2. С. 42–49.

54. Петрик О., Трухан Н. Формування безпечної поведінки у дітей та підлітків, причини та шляхи вирішення проблем, викликаних кризовими явищами : навч. посіб. Харків : Книгоноша, 2021.

55. Пилягіна Г. Я. Девіантна поведінка, її прояви та психологічне підґрунтя девіантної поведінки. Вінниця : Нова Книга, 2020. С. 178-200.

56. Письмак Л. Підліткова криза. Як зарадити та допомогти. Харків : Шкільний світ, 2018.

57. Пихтіна Н., Пихтін М., Федорченко Т. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти. Київ : КНТ, 2018. 376 с.

58. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці: базові симптомокомплекси : монографія. Суми : Університетська книга, 2015.

59. Ренжин П. П. Девіантна поведінка як соціологічна категорія і проблеми її вивчення. Наукова праця. 2017. URL: <https://is.gd/jmg4mT>

60. Рибалка В. В. Методологічні проблеми наукової психології : посіб. Київ : ІПОД НАПН України, 2017. 144 с.

61. Рибкіна Т. О. Поняття, зміст та види девіантної поведінки підлітків. Наукова праця. 2017. URL: <https://tinyurl.com/bddw2szh>

- 62.** Романенко О. В. Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. Наукова праця. 2021. URL: <https://tinyurl.com/ymexfrjv>
- 63.** Романюк Є. В. Девіантна поведінка дітей і підлітків. Наукова праця. 2024. URL: <https://tinyurl.com/mryyr2em>
- 64.** Сапольскі Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас. Київ : Наш Формат, 2024.
- 65.** Світлична С. П. Особливості розвитку особистості та образу «Я» у підлітковому віці. Педагогіка та психологія. 2019. № 2. С. 127-134.
- 66.** Словник наукової термінології / Й. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. В. Кравченко та ін. Київ : Наук. думка, 1994. 600 с.
- 67.** Соколовська Ю. В. Вплив порушення дитячої прив'язаності на життєвий шлях особистості : магістерська робота. 2022.
- 68.** Соціальний педагог. Порушення дитячої прив'язаності – нова реальність сьогодення? 2012. № 1(61). С. 4–9.
- 69.** Спіріна Т., Лях Т., Клішевич Н. Соціальна профілактика сімейного неблагополуччя у територіальній громаді. Наукова праця. 2022. URL: <https://tinyurl.com/3nwrp3rz>
- 70.** Суєтіна О. Є. Виховання підлітків з асоціальною поведінкою в умовах обмеження або позбавлення волі : навч.-метод. посіб. Миколаїв : АТОЛ, 2006.
- 71.** Сурякова М. В. Особистісні особливості старшокласників та їхні стратегії поведінки в конфлікті. Вісник Дніпропетровського університету. 2012. № 110.
- 72.** Терещенко Л. А. Девіантна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. Наукова праця. 2013. URL: <https://tinyurl.com/2sfrwk95>
- 73.** Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
- 74.** Фільоза І. Ми більше не розуміємо одне одного! Долаємо період грюкання дверима. 12-17 років. Харків : Основа, 2021.

75. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх : шляхи їх попередження та подолання : навч. посіб. Тернопіль: Навчальна книга, 2008.

76. Фройд З. Психологія несвідомого. Київ : Слово, 2012.

77. Фройд З. Психологія сексуальності. Харків : Фоліо, 2019.

78. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

79. Чайковська О. М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. Наукова праця. 2015. URL: <https://tinyurl.com/pef26wc3>

80. Чередник Г. Ю., Лоза О. О. Соціальна психологія : конспект лекцій з курсу. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2009.

81. Чорна І. В. Девіантна поведінка підлітків. Наукова праця. 2019. URL: <https://tinyurl.com/3c7tk5cf>

82. Чорна І. М., Чорний М. М. Методи соціальної роботи з девіантними підлітками з формування позитивного досвіду поведінкових норм. 2017.

83. Шапошник-Домінська Д. О. Психологічні особливості розвитку самоефективності особистості : дис. ... канд. психол. наук. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2015. 193 с.

84. Шефер Ерл С. Опитувальник «Оцінка підлітками поведінки і ставлення до них батьків» (ADOR – ППБ — скорочено — Підлітки про батьків) / модифікований З. Матейчиком і П. Ржичаном, адапт. Т. В. Нещерет. Апробовано: Л. І. Вассерман, І. А. Горькова, Е. Е. Роміцина. USA.

85. Шклярук А. З. Формування вольових якостей у професійно-екстремальній діяльності. Особистість в екстремальних умовах : тези доповідей IX Всеукраїнської наук.-практ. конф. Львів, 2019. С. 140.

86. Юнг К. Г. Психологічні типи. Львів : Астролябія, 2010.

87. Artishcheva L. V. The specificity of teenagers' mental states as prerequisite of deviant behavior emergence. Наукова праця. 2017. URL: <https://tinyurl.com/yckc3w28>

88. Bayanova L. F., Belobrykina O. A., Koshenova M. I. Perceptions of “good life” of teenagers inclined to deviant behavior. Наукова праця. 2019. URL: <https://tinyurl.com/4zx8mccf>

89. Belykh O. Y. Prevention of stigma as a factor in preventing deviant behavior of teenagers. Наукова праця. 2009. URL: <https://tinyurl.com/375bmu8f>

90. Boltivets S., Uralova L., Gonchar T., Chelyadyn Y., Gonchar O. Features of age dynamics of deviant behavior of children and teenagers with neurosis-like state of residual-organic genesis. Наукова праця. 2019. URL: <https://tinyurl.com/4ax865y9>

91. Cheng J. The effect factor for students’ deviant behavior. Наукова праця. 2012. URL: <https://tinyurl.com/6x7ynxh5>

92. Craig G. J., Baucum D. Human development. Prentice Hall, 2001.

93. Dragomir G. M. Violence in media-culture and the deviant behavior in teenagers. Наукова праця. 2014. URL: <https://tinyurl.com/ynub56ya>

94. Erikson E. H., Erikson J. M. The life cycle completed. W. W. Norton & Company, 1998.

95. Guyer A. E., McClure-Tone E. B., Shiffrin N. D., Pine D. S., Nelson E. E. Amygdala and Ventrolateral Prefrontal Cortex Function During Anticipated Peer Evaluation in Pediatric Social Anxiety // AGP. 2008. Vol. 65. P. 1303.

96. Guyer A. E., Choate V. R., Pine D. S., Nelson E. E. Probing the Neural Correlates of Anticipated Peer Evaluation in Adolescence // Child Development. 2009. Vol. 80. P. 1000.

97. Gunther Moor B., van Leijenhorst L., Rombouts S. A. R. B., Crone E. A., Van der Molen M. W. Do You Like Me? Neural Correlates of Social Evaluation and Developmental Trajectories // Soc Nsci. 2010. Vol. 5. P. 467.

98. Hanımoğlu E. Deviant behavior in school setting. Наукова праця. 2018. URL: <https://tinyurl.com/2vxswuj>

99. Kalinina N. V., Salakhova V. B., Artamonova E. G., Efimova O. I., Kalinin I. V. Psychological prevention mechanisms of minors’ deviant behavior. Наукова праця. 2017. URL: <https://tinyurl.com/4ndm727d>

100. Lenggogeni P., Mudjiran M. Urbane reality: Social footprints of teenagers and the search for solutions to deviant behavior at VHS 5 Padang. Наукова праця. 2024. URL: <https://tinyurl.com/34ae4xp8>

101. Madden M., Lenhart A., Cortesi S., Gasser U., Duggan M., Smith A., Beaton M. Teens, Social Media, and Privacy. Pew Research Center, 23 трав. 2013. URL: <https://pewinternet.org/Reports/2013/Teens-Social-Media-And-Privacy/Summary.of.Findings.aspx> (дата звернення: 29.10.2024).

102. Matthews G. Personality Traits. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

103. Maté G. Addiction: Childhood trauma, stress and the biology of addiction. Journal of Restorative Medicine. 2012. № 1(1). С. 56-63.

104. Narushev I. R. Modeling and analysis of deviant behavior of minors. Наукова праця. 2019. URL: <https://tinyurl.com/rn887b6h>

105. Novik N. N., Khrustaleva O. N. How to teach teenagers with deviant behavior to express their thoughts and feelings? Наукова праця. 2019. URL: <https://tinyurl.com/26yd7t2a>

106. Spitzer R. L., et al. A brief measure for assessing generalized anxiety disorder. Arch Intern Med. 2006. № 166(10). С. 1092-1097.

107. Tran T. H., Le T. N. L., Nguyen T. M., Le T. T. Relationships between models of family education and deviant behaviors among teenagers. Наукова праця. 2021. URL: <https://tinyurl.com/4kyy3z8x>

108. Vist N. V. Psychological and pedagogical conditions for the prevention of deviant behavior among adolescents. Наукова праця. 2016. URL: <https://tinyurl.com/mvb77dnj>

109. Warsono M., Sarmini S., Hasanah S. Deviant behaviors of teenage drug users. Наукова праця. 2017. URL: <https://tinyurl.com/2bzhsjk8>

110. Zhumagaliyeva B., Barabanova E. Model of social and psychological prevention of teenagers' deviant behavior. Наукова праця. 2013. URL: <https://tinyurl.com/yn4w896b>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ВИЗНАЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ (О. М. Орел)

Тестові норми методики СВП

Шкали	"Нормальна" вибірка М	"Нормальна" вибірка S	"Деліквентна" вибірка М	"Деліквентна" вибірка S
1	2,27	2,06	2,49	2,13
2	7,73	2,88	10,27	2,42
3	9,23	4,59	15,97	3,04
4	10,36	3,41	10,98	2,76
5	12,47	4,23	14,64	3,94
6	8,04	3,29	9,37	3,01
7	7,17	4,05	14,38	3,22

Тренінг для профілактики проявів девіантної поведінки

Заняття 1. «Моя самооцінка, моя самоцінність»

Мета: Підвищити рівень самооцінки у підлітків, допомогти їм усвідомити свої сильні сторони та розвинути позитивний внутрішній діалог.

Тривалість: 1.5 – 2 години. *Учасники:* 5-10 підлітків

Необхідні матеріали: папір, маркери, стікери, ножиці, журнали для колажів.

Структура заняття:

1. Вступ (10 хвилин). Привітання учасників, обговорення теми тренінгу та важливості самооцінки. Запитання для групи: "Що таке самооцінка? Як ви думаєте, що впливає на те, як ви себе оцінюєте?" Розминка: Гра "Що мені в собі подобається" — кожен учасник називає одне позитивне слово про себе.

2. Усвідомлення позитивних якостей (30 хвилин). Вправа "Що мені в собі подобається": учасники записують на папері 5 своїх позитивних якостей (наприклад, "Я турботливий", "Я добрий"). Обговорення того, як ці якості допомагають їм у житті. Гра "Я — зірка!": кожен учасник на кілька хвилин стає "зіркою" групи — інші учасники по черзі говорять про позитивні риси або досягнення цієї людини. Це допомагає побачити себе з позитивного боку через очі інших. Обговорення: як змінилися ваші відчуття, коли ви почули про себе гарні слова?

3. Робота з внутрішнім діалогом (20 хвилин). Вправа "Виявлення внутрішнього діалогу": учасники пишуть на стікерах приклади позитивних і негативних фраз, які вони часто говорять собі. Стікери наклеюються на дошку у дві колонки: "позитивні" та "негативні". Групове обговорення: "Як негативний внутрішній діалог може впливати на самооцінку? Як можна трансформувати негативні фрази на позитивні?"

"Трансформація негативного діалогу: підлітки беруть по одному стікеру з негативною фразою і переписують її у позитивну. Наприклад, "Я завжди роблю помилки" на "Я вчуся на своїх помилках".

4. *Творче самовираження (30 хвилин)*. Вправа "Колаж мрій та цілей": учасники створюють колажі на тему "Що я можу досягти" або "Мої сильні сторони", використовуючи журнали, малюнки та слова. Це дозволяє візуалізувати позитивні аспекти своєї особистості та майбутніх досягнень. Після завершення учасники діляться своїми колажами з групою та розповідають, що вони хочуть розвивати в собі далі.

5. *Заклучна рефлексія (10 хвилин)*. Вправа "Я-повідомлення": кожен учасник висловлює, що він відчув після заняття, використовуючи позитивні я-повідомлення, наприклад, "Я відчуваю гордість за свої досягнення", "Я впевнений у своїх силах". Підсумкове обговорення: "Що ви сьогодні дізналися про себе?", "Як ви плануєте використовувати нові знання у повсякденному житті?».

Заняття 2. «Шляхи прийняття своєї агресивності та корекція неефективних її проявів»

Ціль: Допомогти підліткам усвідомити свої емоції, навчитися контролювати агресію та розвинути навички конструктивної взаємодії.

Тривалість: 1.5 – 2 години. *Учасники:* 5-10 підлітків

Необхідні матеріали: папір, маркери, стікери, м'ячики, музичні треки.

Структура заняття:

1. *Вступ (10 хвилин)*. Привітання учасників, ознайомлення з цілями тренінгу. Обговорення важливості вміння керувати агресією. Розминка: гра "Ім'я та емоція" — кожен називає своє ім'я і демонструє емоцію, яку відчував сьогодні.

2. *Усвідомлення емоцій (20 хвилин)*. вправа "Тіло емоцій": кожен учасник малює силует свого тіла на папері та позначає місця, де він відчуває напругу або емоції (використовуючи різні кольори для різних емоцій: червоний — агресія, зелений — спокій тощо).

Обговорення того, як емоції впливають на тіло і поведінку. Питання для обговорення: "Що ви відчували під час останнього конфлікту?", "Як ваше тіло реагує на гнів?".

3. *Корекція агресивної поведінки (30 хвилин)*. Вправа "Мішень для злості": учасники пишуть на стікерах ситуації, які їх дратують, і клеять їх на мішень на стіні. По черзі підлітки розповідають про свої ситуації, а група пропонує альтернативні способи реагування без агресії. Гра "Спокій через дихання": підлітки виконують дихальну техніку на чотири рахунки (вдих-3-секунди, затримка дихання-3, видих-3). Обговорення, як це допомагає контролювати емоції.

4. *Соціальні навички та комунікація (30 хвилин)*. Рольова гра "Я-повідомлення": підлітки розігрують конфліктні ситуації, використовуючи конструктивні "я-повідомлення" замість звинувачень (наприклад, "Я почуваюся роздратованим, коли..."). Обговорення того, як використання "я-повідомлень" зменшує конфліктність і агресію.

5. *Завершення та рефлексія (15 хвилин)*. Вправа "Кричи і відпусти": підлітки по черзі кричать у подушку або вигукують слова, які асоціюються з гнівом, після чого роблять глибокий вдих і кажуть спокійне слово (наприклад, "спокій", "контроль"). Підсумкове коло: кожен учасник ділиться своїм враженням від тренінгу, новими знаннями та відчуттями. Така структура заняття допоможе підліткам навчитися розпізнавати і контролювати свої емоції, розвинути соціальні навички та зменшити агресивну поведінку.

Заняття 3. «Я тривожусь. Як допомогти собі в тривожних ситуаціях»

Мета: Допомогти підліткам усвідомити тривожні думки, навчитися керувати ними та розвинути навички саморегуляції.

Тривалість: 1.5 – 2 години. *Учасники:* 5-10 підлітків

Необхідні матеріали: папір, маркери, стікери, ручки.

Структура заняття:

1. Вступ (10 хвилин). Привітання учасників, ознайомлення з темою тренінгу: що таке тривожність, чому вона виникає та як її можна контролювати. Підтримка оточення: Спілкування з друзями, сім'єю або вчителями може допомогти зняти напругу і отримати підтримку. Планування та управління часом: Вміле планування справ допомагає уникнути перевантаження і зменшити почуття тривоги через невиконані завдання. Самоприйняття: Підліткам важливо вчитися приймати себе і свої емоції, не боятися невдач і вчитися на помилках. Запитання для учасників: "Що для вас означає тривожність? Як часто ви відчуваєте тривогу?" Розминка: Гра "Тривожні і позитивні ситуації" — учасники називають ситуації, які викликають тривогу, і ситуації, в яких вони почуваються спокійно.

2. Усвідомлення тривожних думок (20 хвилин). Вправа "Портрет тривожності": учасники малюють або описують, як виглядає їхня тривога. Це може бути образ, ситуація або щось абстрактне. Важливо, щоб вони спробували візуалізувати свою тривогу. Обговорення: кожен учасник коротко розповідає про свій малюнок або описує, що для нього означає тривога. Питання для обговорення: "Що зазвичай викликає у вас тривогу?", "Як ви почуваєтесь у моменти, коли вона з'являється?"

3. Керування тривогою (30 хвилин). Вправа "Дорожня карта тривог": учасники записують на папері свої головні тривоги і обговорюють, як вони впливають на їхню поведінку. Після цього вони створюють "дорожню карту" для вирішення цих тривог. Наприклад, кожна тривога з'єднана стрілками з можливими шляхами вирішення або способами зменшення стресу (Стрілки план дій, які допоможуть вирішити тривогу). Обговорення: "Як ви зазвичай реагуєте на свої тривоги? Чи є серед них ті, які ви можете вирішити одразу?" Техніка "Горна медитація": підлітки виконують просту медитацію, зосереджуючись на образі гори, яка символізує стійкість. Учасникам пропонується уявити, що вони — гора, яка незворушно стоїть перед усіма проблемами і тривогами, які проходять мимо, як зміни погоди.

4. *Робота з фізіологічними проявами тривоги (20 хвилин)*. Вправа "Тривога і тіло": учасники малюють контур свого тіла і позначають місця, де вони зазвичай відчувають тривогу (наприклад, напруга в грудях, стискання у шлунку, тремтіння рук тощо). Обговорення: "Як тривога впливає на ваше тіло? Які фізичні симптоми ви відчуваєте найчастіше?" Дихальна техніка на чотири рахунки: вдих на чотири секунди, затримка дихання на чотири секунди, видих на чотири секунди, пауза на чотири секунди. Повторити 4-5 разів. Це допомагає заспокоїти фізичні симптоми тривоги.

5. *Закріплення навичок і завершення (20 хвилин)*. Вправа "Реакція на тривогу": учасники створюють список конкретних дій, які вони можуть виконати, коли відчувають тривогу. Наприклад, "Взяти 5 глибоких вдихів", "Написати тривожну думку і подумати, чи це реальна загроза", "Пройтись пішки". Кожен ділиться своїми варіантами дій, а група обговорює, які з них можуть бути найефективнішими. Завершальне обговорення: "Що нового ви дізналися про свою тривогу?", "Як ви тепер плануєте працювати з нею?" Заняття допоможе підліткам усвідомити свої тривожні думки та фізичні симптоми, навчитися керувати тривогою через дихальні техніки та медитації, а також створити план дій для зменшення тривоги в майбутньому

Заняття 4. «Покращення навичок саморегуляції та комунікації»

Мета: Розвинути комунікативні навички у підлітків, покращити вміння взаємодіяти з однолітками, висловлювати думки та слухати інших.

Тривалість: 1.5–2 години. Учасники: 5-10 підлітків

Необхідні матеріали: папір, ручки, маркери, картки з завданнями, стікери.

Структура заняття:

1. *Вступ (10 хвилин)*. Привітання учасників. Ознайомлення з темою тренінгу. Обговорення важливості комунікації та слухання у повсякденному житті. Розминка: Гра "Ім'я та факт" — кожен учасник називає своє ім'я та розповідає один цікавий факт про себе.

2. Вправа "Активне слухання" (20 хвилин). Учасники об'єднуються у пари. Один з них розповідає історію з особистого життя (про своє хобі, вихідний день або шкільну подію), а другий має уважно слухати, не перебиваючи. Після цього слухач має переповісти історію, акцентуючи увагу на ключових моментах. Обговорення: "Як ви почувалися, коли вас слухали уважно? Що було важче: слухати чи розповідати?"

3. Рольова гра "Міст" (30 хвилин). Учасники поділяються на дві групи. Одній групі надається інструкція побудувати "міст" з підручних матеріалів (папір, стікери, маркери). Водночас друга група отримує інструкцію передавати інформацію про те, як має виглядати "міст", але вони не можуть безпосередньо показати його. Мета: друга група повинна чітко передати вказівки через комунікацію, а перша група — правильно зрозуміти їх та побудувати "міст". Після виконання завдання групи обговорюють, що було легким, а що складним у процесі комунікації.

4. Вправа "Я-повідомлення" (20 хвилин). Кожен учасник пише приклад конфліктної ситуації (наприклад, сварка з другом) і формулює своє повідомлення так, щоб уникнути звинувачень, використовуючи "я-повідомлення". Наприклад: замість "Ти мене завжди перебиваєш!" — "Я відчуваю себе незрозумілим, коли мене перебивають". Обговорення: як "я-повідомлення" може змінити динаміку спілкування?

5. Вправа "Коло зворотного зв'язку" (20 хвилин). Учасники сідають у коло. Один учасник висловлює якусь думку або почуття, яке його хвилює. Інші по черзі дають зворотний зв'язок, використовуючи "я-повідомлення" і дотримуючись принципів активного слухання. Обговорення: що було найбільш цінним у цій вправі? Як почувалися учасники після отримання зворотного зв'язку?

6. Завершення (10 хвилин). Підсумки: кожен учасник ділиться тим, що нового дізнався про себе та комунікацію в групі. Заключна вправа: "Один позитив" — кожен по черзі висловлює щось позитивне про іншого учасника тренінгу

